

Univerzita Karlova

Pedagogická fakulta

Katedra občanské výchovy a filosofie

Bakalářská práce

Pojem národa, etnicity a rasy ve středoškolských učebnicích ZSV

The Concept of Nationalism, Ethnicity and Race in High School Textbooks
of Social Sciences

Tomáš Daněk

Vedoucí práce: PhDr. Tereza Hyánková, Ph.D.

Studijní program: Dějepis se zaměřením na vzdělávání

Studijní obor: B D-ZSV 20

2024

Odevzdáním této diplomové práce na téma Pojem národa, etnicity a rasy ve středoškolských učebnicích ZSV potvrzuji, že jsem ji vypracoval pod vedením vedoucí práce samostatně za použití v práci uvedených zdrojů a literatury. Dále potvrzuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Praha 2024

ABSTRAKT

Bakalářské práce se zabývá kvalitativní textovou analýzou středoškolských učebnic základů společenských věd. Soustředí se především na témata rasy, etnicity a národa. Výzkum se koncentruje na to, jak se s těmito pojmy v učebnicích pracuje a v jakém kontextu jsou prezentovány. Dále řeší otázku, jaký obraz v učebnicích ZSV mají Češi a jiné etnické skupiny v učebnicích zmíněné. Analyzovány jsou taktéž tendence objevující se v souvislosti s těmito pojmy – stereotypní obrazy etnik, skupinové násilí, kulturní podmíněnost, nábožensko-kulturní kořeny skupin a prezentace nenávistných ideologií (fašismu, nacismu).

Práce je rozdělena na tři tematické bloky: rasa a rasismus, etnicita a kultura a národ a nacionalismus. V každém oddíle je nejprve představen odborný pohled společenských věd na danou problematiku. Následuje popis obsahu středoškolských učebnic. Daný tematický blok je pak zakončen komentářem od autora práce.

KLÍČOVÁ SLOVA

Analýza učebnic ZSV, středoškolské vzdělávání, národ, rasa, etnicita, náboženství, kultura, lidská práva, genocida

ABSTRACT

This thesis deals with a qualitative textual analysis of high school social science textbooks, focusing mainly on the themes of race, ethnicity and nation. The research concentrates on how these concepts are presented in the textbooks and in what context these concepts are occurring. The thesis will also focus on the question of what kind of image the Czechs and other ethnic groups have in the high school social science textbooks. There are also analysed the tendencies appearing in a connection with these terms like: stereotypical images of ethnic groups, group violence, cultural determination, religious-cultural roots of groups and the presentation of hateful ideologies (fascism, nazism).

The work is divided into three thematic blocks: race and racism, ethnicity and culture plus nation and nationalism. In each section, for first it is presented the expert view of the social sciences on the given issue. Then follows a description of the content of high school textbooks. At the end of each thematic block is then a comment from the author of the thesis.

KEYWORDS

Analysis of social scientific textbooks, high school education, nation, race, ethnicity, religion, culture, human rights, genocide

Obsah

Úvod.....	2
Metodika.....	3
Rasa.....	5
Rasa a rasismus pohledem společenských věd.....	5
Rasa a rasismus v učebnicích ZSV.....	10
Zhodnocení obsahu učebnic.....	17
Kultura a etnicita.....	20
Etnikum a kultura pohledem společenských věd.....	20
Etnicita a kultura v učebnicích ZSV.....	31
Židé a muslimové v učebnicích ZSV.....	44
Zhodnocení obsahu učebnic.....	58
Národ a nacionalismus.....	67
Národ a nacionalismus pohledem společenských věd.....	67
Národ a nacionalismus v učebnicích ZSV.....	74
Nenávistné ideologie v učebnicích ZSV (fašismus a nacismus).....	82
Vybraná etnika v učebnicích ZSV (Romové, Němci, Češi).....	84
Zhodnocení obsahu učebnic.....	94
Závěr.....	97
Literatura a elektronické zdroje.....	100
Seznam zkoumaných učebnic ZSV.....	102

Úvod

Během poslední dekády můžeme v Evropě pozorovat zvýšený zájem médií a politiků o pojmy a problémy, které jsme do jisté míry považovali v našem prostoru za více méně společensky „uzavřené“ a vědecky popsané. Mám na mysli zejména otázky týkající se národa (členství v něm, tradice, národních zájmů), soužití více kultur na jednom místě, či přijímání různě velkého počtu cizinců. Nejpozději od roku 2015 se před námi ovšem objevují krize a problémy, které svým charakterem nutí nejenom odborníky, ale i politiky a veřejnost v podobě voličů zaujímat stanoviska, která opět otevírají výše popsaná témata. Často se tak vracíme k dilematům, například v otázkách etnicity, které jsme měli spojeny spíše s 20. než 21. stoletím.

V tomto celospolečenském kontextu považuji za přínosné prozkoumat, jakým způsobem středoškolské učebnice společenských věd k těmto otázkám přistupují. Jinými slovy, jaký obraz se ke studentům jejich prostřednictvím dostává o národě, etnicitě, rase, nenávistných ideologiích, či konkrétních skupinách (dílčí etnika nebo náboženské skupiny).

Mým cílem je tak projít patřičné publikace (více o jejich výběru v kapitole o metodice) a pokusit se popsat, jaký obraz o výše popsaných pojmech a tématech tento dílčí zdroj informací studentům nabízí. Ambicí práce je mimo jiné shromáždit počtem rozsáhlý a kvalitou pestrý soubor zkoumaných učebnic, v nichž chci dané pojmy sledovat a nabídnout tak hodnotnou kvalitativní textovou analýzu. Tato práce by mohla eventuálně být časem využita i pro další komplexnější výzkum, který by se zabýval tím, jak se utvářejí názory dnešní mladé generace na pojmy národa, rasy a etnicity.

Metodika

V textu budu používat několik označení pro publikace zahrnuté do zkoumaného souboru, jmenovitě jde o výrazy učebnice, učební texty, či jen texty. Všechna tato slova budu používat jakožto synonyma, ačkoliv v běžném jazyce je mezi nimi kvalitativní rozdíl.

Jednotlivé středoškolské publikace věnující se společenským vědám byly do zkoumaného souboru vybírány podle následujícího klíče. Pro časový rámec jsem si určil počáteční rok platnosti rámcových vzdělávacích programů, které by měly učebnice reflektovat. Dále jsem do souboru zahrnul texty, které jsou sice staršího data, ale přesto jsou opakovaně vydávány a jsou běžně k dostání u maloobchodních prodejců. Usuzuji tak, že je o dané publikace ze strany studentů a učitelů stále zájem. Z kvalitativního hlediska jsem do zkoumaného souboru zahrnul „klasické“ středoškolské učebnice ZSV, k nim příslušící pracovní sešity a dále publikace věnující se přípravě studentů na přijímací zkoušky na vysoké školy (z vlastní zkušenosti mohu potvrdit jejich používání i při běžné středoškolské výuce). Nerozlišoval jsem zároveň, zda jde o texty určené primárně pro gymnázia, či odborná učiliště. Cílem bylo zachovat celou šíři středoškolských oborů.

Z takto definovaného vzorku, jehož jednotlivé prvky jsem získával z fondu Národní knihovny, jsem vyloučil ty publikace, které neobsahovaly větší množství informací ani o jedné z uvedených kategorií – rasa, národ, etnicita, kultura, náboženství, nenávislné ideologie a zmínky o konkrétních etnických, nebo náboženských skupinách. Větší množství informací jsem si pro tento výzkum definoval jako text, ve kterém je alespoň jeden odstavec pojednávající o výše zmíněných kategoriích. Pokud tedy šlo o pár hesel bez dalšího rozvinutí, publikace byla ze zkoumaného souboru vyřazena. Úplný seznam publikací, které byly v kvalitativní analýze použity je součástí použité literatury na konci práce.

S takto nashromážděným souborem padesáti čtyř publikací z osmnácti nakladatelství jsem pracoval následujícím způsobem. Patříčné pasáže získané z učebnic jsem si roztřídil do jednotlivých tematických kategorií, které odpovídají stejnojmenným kapitolám této práce. Po roztřídění tohoto „hrubého“ souboru dat jsem procházel dílčí tematické okruhy (například o rase) a pokoušel se hledat tendence, které jsou v učebních textech přítomny. Obdobně jsem se pokoušel zachytit i výjimky, které z mnou zjištěné tendence vybočují. V popisu jednotlivých témat tak budu striktně rozlišovat, zda je daný jev obvyklý, či výjimečný.

Po tímto způsobem vytvořené analýze dílčího tematického okruhu bude následovat můj osobní komentář, kde se pokusím hutně a kriticky shrnout poznatky, které jsem nashromáždil v předchozí praktické části obohacené o znalosti z počátečního teoretického úvodu.

Je důležité i zmínit postup, jakým budu pracovat s odkazy v poznámkách pod čarou. V částech, kde se konkrétně rozebírají jednotlivé kategorie a skupiny, respektive jejich obraz v učebních textech, jsou, mimo přímé citace, v poznámkách pod čarou vždy uvedeny odkazy na patřičné pasáže z učebnic, které nejlépe reprezentují v analýze vyřčené tvrzení. Nelze totiž, vzhledem k možnému rozsahu textu a velikosti zkoumaného souboru, v poznámce pod čarou uvést všechny případy výskytu daného jevu. Pokud bude v poznámce pod čarou uveden více než jeden odkaz, bude tak učiněno v případě, že dané tvrzení nelze ukázat jen na jedné jediné publikaci. Půjde tedy o tvrzení „složené“. Obdobně budu postupovat, pokud uvedu konkrétní numerickou hodnotu výskytu daného jevu (ve dvou případech, jednou, třikrát atd.) v poznámce pod čarou. V takto nízkém počtu je podle mého názoru adekvátní uvést všechny dostupné reference.

Rasa

Rasa a rasismus pohledem společenských věd

Co je to rasa? V obecné rovině pojem rasa označuje skupinu osob nesoucích specifické biologicky přenositelné fyzické znaky, které si sama skupina, popřípadě jiná komunita, určila za sociálně významné. Těmito znaky jsou typicky barva pleti, tělesné proporce, tvar obličeje nebo určitý typ vlasů.¹ Hned na začátek je nutné zmínit, že konkrétní kritéria výběru pro určení dané rasy byla vždy dobově podmíněna, tudíž velmi závisela na aktuálním sociálním a politickém kontextu.² Dokladem může být tento hanlivý výrok z první poloviny 20. století z USA označující Iry jako „*negry obrácené naruby*“.³

Ve chvíli, kdy dojde k rozdělení lidí do jednotlivých rasových skupin, je zpravidla účelem stratifikovat danou společnost na skupiny s výsadním přístupem k vzácným zdrojům jako je moc, bohatství či sociální status. Jde tak o druh sociálního uzavírání s pomocí etnocentrického pohledu na svět, díky němuž nově privilegovaná skupina alokuje zdroje v dané komunitě na úkor jiné.⁴ Tím se dostáváme k definici rasismu a rasistů, jakožto nositelů těchto myšlenek, které nejen politologie označuje přímo za ideologii. Rasismus je dle Giddense: „*předsudek založený na sociálně významných fyzických rozdílech*.“⁵ A rasista je: „*člověk, který je přesvědčen, že někteří jedinci jsou v důsledku takto definovaných rasových rozdílů nadřazení, nebo méněcenní*.“⁶ Ona méněcennost se podle této ideologie projevuje i charakterovými vlastnostmi příslušníka dané rasy, samozřejmě podle toho, zda patří k výše, či níže postavené skupině.⁷ Vidíme zde jasnou účelovost takto vytvořených sociálních kategorií, jakožto nástroje legitimizujícího dominanci jedné skupiny nad druhou.

Aby mohlo toto nerovné uspořádání ve společnosti fungovat, musí nadřazená i podřazená skupina přijmout své skupinové role. Toho bylo dosaženo tím, že se rasy staly, podobně jako národnost či etnicita, jednou ze základních identit v rámci západního světa. V případě ras se hovoří o primární identitě jedince, podobně jako u genderu nebo již zmíněné

¹ GIDDENS, Anthony. Etnicita a rasa. In: *Sociologie*. Vyd. 1. Praha: Argo, 1999, s. 230. ISBN 80-7203-124-4.; HEYWOOD, Andrew. Sociální struktura a dělicí čáry. In: *Politologie*. Vyd. 3. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008, s. 238. ISBN 978-80-7380-115-1.

² MEER, Nasar. Race. In: *Race and Ethnicity*. Vyd. 1. Los Angeles: Sage, 2014, s. 113. ISBN 978-0-857-867-9.

³ MEER, Nasar. Racialisation. In: *Race and Ethnicity*. Vyd. 1. Los Angeles: Sage, 2014, s. 125. ISBN 978-0-857-867-9. Vlastní překlad z anglického originálu.

⁴ GIDDENS, Anthony a SUTTON, Philip. Race, Ethnicity and Migration. In: *Sociology*. Vyd. 1. Cambridge: Polity Press, 2017, s. 663, 673. ISBN 978-0-7456-9668-3.

⁵ GIDDENS, ref. 1., s. 231.

⁶ GIDDENS, ref. 1., s. 231.

⁷ MEER, ref. 2., s. 115.

ethnicity.⁸ Rasa se stala jedním ze zásadních kritérií (i v podobě askriptivního statusu), podle kterých byl, a někdy stále je člověk posuzován.⁹

Ovládaní jedinci svou podřízenou roli přijímají paradoxně i díky určitému typu skupinové sounáležitosti s jinými utlačovanými. Navíc je jim vytvořená sociální realita neustále prezentována jako správná, takže jim chybí i potřebné myšlenkové nástroje (alternativní pohled), jak se vůči nerovnému přístupu vymezit.¹⁰

Myšlení jedinců znevýhodněných na základě rasy se pokusil vylíčit Frantz Fanon ve své knize *Černá kůže, bílé masky*. Při psaní využil svůj odborný pohled psychiatra a osobní zkušenost Francouze černé barvy pleti pocházejícího z francouzské kolonie Martinik. Fanon hovořil o rasismu jdoucím napříč francouzskou společností. Odmítnul různá tvrzení, že společnost může být rasistická jen částečně. Společnost, jako celek, podle něj je, nebo není rasistická, nic mezi tím.¹¹ Velmi obsáhle ve své knize popsal, jak se takové nastavení společnosti promítá do běžného myšlení utlačovaného. Ilustruje několik příkladů z Madagaskaru a Martiniku, kde příchod bílých kolonizátorů způsobil zásadní změnu v uvažování místních společností, konkrétně v tom, co přesně znamená jinakost a jak „vypadá“.¹² Tito lidé o sobě, jakožto o skutečných lidech začali pochybovat, nepožadovali pro sebe stejné výhody, jako měli bílí kolonizátoři. Dokonce vlastní noční můry (i u dětí) jim ve spánku potvrzovaly jejich „nehodnou“ existenci a nutnost přiblížit se kolonizátorům.¹³ Podmanění se tak pod systematickým vlivem začali cítit provinile za to, kým jsou a za to, že nejsou tak „dobří a ctnostní“ jako jejich bílí vládci.¹⁴ Výstižně to vyjadřuje následující úryvek.

„Je-li Malgašem, děje se tak proto, že přichází běloch, a pokud dospěl v jistém okamžiku svých dějin k otázce, je-li člověkem či nikoli, stalo se tak proto, že mu byla tato lidská realita upřena. Jinými slovy začínám trpět tím, že nejsem běloch, pokud mi bílý člověk vnucuje nějakou diskriminaci, dělá ze mě kolonizovaného člověka, bere mi veškerou cenu, veškerou jedinečnost, říká mi, že žiji na úkor ostatního světa, že se musím co nejrychleji přizpůsobit tempu světa bílého, (...) Tak se jednoduše pokusím stát bělochem, a tak bělocha přinutím, aby uznal moje lidství.“¹⁵

⁸ GIDDENS a SUTTON, ref. 4., s. 665.; GIDDENS, Anthony a SUTTON, Philip. Social Interaction and Daily Life, Ethnicity and Migration. In: *Sociology*. Vyd. 1. Cambridge: Polity Press, 2017, s. 305. ISBN 978-0-7456-9668-3.

⁹ GIDDENS a SUTTON, ref. 4., s. 667.

¹⁰ GIDDENS, ref. 1., s. 229.; MEER, ref. 3., s. 125-126.

¹¹ FANON, Frantz. O domnělém komplexu závislosti kolonizovaného. In: *Černá kůže, bílé masky: postkoloniální myšlení I*. Vyd. 1. Praha: Tranzit, 2011, s. 95. ISBN 978-80-87259-12-2.

¹² Tamtéž, s. 102.

¹³ Tamtéž, s. 100, 105-109.

¹⁴ Tamtéž, s. 100-101.

¹⁵ Tamtéž, s. 103.

Za pomyslný vrchol rasistické logiky Fanon považoval výroky, kdy měli být Francouzi diskriminováni jedinci za praktikované zacházení vděční,¹⁶ viz: „*Milí negři, radujte se, že jste Francouzi, i když je to trochu tvrdé, protože v Americe jsou vaši soukmenovci nešťastnější než vy.*“¹⁷

Ti, kteří jiné ovládají, zase musí přijmout fakt méněcennosti těch pod nimi. K tomu dopomáhá obecně princip různě velké dehumanizace (typicky připodobňováním ke zvířatům), předsudků postavených na strachu či hněvu (apriorně předpokládaná lenost, nižší inteligence, sexuální deviace atd.) a dehonestace (označení barbaři, divoši, primitivové, pohaní).¹⁸ V případě nutnosti se skupiny uchylují i k drastickým formám násilí, pro udržení svého privilegovaného postavení v daném systému.¹⁹

Důležitým předpokladem je dále určité skupinové napětí, jako jedna z forem hranic pomáhající vymezit obě skupiny vůči sobě navzájem. Jako další prostředky exkluze lze uvést omezení sociálních a ekonomických kontaktů, redukci nebo zákaz meziskupinových sňatků a fyzickou segregaci (jako v případě Apartheidu).²⁰

Tento systém fungování společnosti, postavený na rasismu, byl postupně vytvořen Evropany v průběhu novověku a prosazen v rámci jejich mocenského vlivu, aby si mohli podržet nadvládu v koloniích a chovat se k místním často doslova jako k věcem (viz obchod, dědění nebo aukce otroků).²¹ Mluvíme tak o bílém rasismu, obhajujícím v duchu Kiplinga „těžký“ úkol bílého vládnoucího muže. To ovšem nepopírá i jiné formy rasismu, například černošský nebo asijský.²²

Dnes sociální vědy pracují s nejrozšířenějšími koncepty, čítajícími od tří do třiceti ras.²³ Nejznámější je patrně koncept „otce moderního rasismu“ Arthura de Gobineau obsažený v jeho stěžejní práci *Esej o nerovnosti lidských plemen* (1855). Text definuje dodnes na Západě nejvíce zažitá pojetí ras a jejich charakteristiky – bílou („s nejvyššími kvalitami, předurčenou vládnout světu“), černou („animální, nejnižší a s nejhorsšími kvalitami“) a žlutou (stojící někde mezi dvěma předešlými).²⁴

¹⁶ Tamtéž, s. 99.

¹⁷ Tamtéž

¹⁸ GIDDENS, ref. 1., s. 232, 239.

¹⁹ GIDDENS a SUTTON, ref. 4., s. 673.

²⁰ Tamtéž

²¹ HEYWOOD, ref. 1., s. 238.; NEDERVEEN, Pieterse. Africa. In: *White on Black*. Vyd. 1. New Haven: Yale University Press, 1992, s. 53. ISBN 0-300-05020-8.

²² GIDDENS a SUTTON, ref. 4., s. 672.

²³ Tamtéž, s. 663.

²⁴ Tamtéž

Relativnost hranic a způsob, jakými se s nimi ve společnosti pracuje – primární identita, podoby rasového násilí, způsob učení rasových charakteristik a vztahů ve společnosti (už předškolní dítě je schopno pochopit rozdílnosti rasových vztahů a tvrdit, navzdory skutečnosti, že není „černé“, protože si uvědomuje možné znevýhodnění²⁵) – vede sociální vědce k doporučení opustit pojem rasy, jakožto neodpovídající objektivní realitě a implikující všemožné negativní konotace (jak pro toho, kdo pojem používá, tak pro označovaného). Radí nahradit ho v případě nutnosti pojmem etnicity, která má podobné charakteristiky a lidé s ní zachází velmi podobným způsobem, což opět dokazuje, že rasa je jen jiná forma vytvořené a naučené identity (či jiná podoba etnicity jako takové).²⁶ Tvrzení společenských věd podpořila i genetika, která prokázala příslušnost všech lidí k jednomu živočišnému druhu a přichází s tvrzením, že genetická rozmanitost mezi skupinami je rovna té uvnitř skupin samotných.²⁷

Problém, stejně jako u kteréhokoliv sociálního konceptu je, že pokud mu lidé v duchu Thomasova teorému uvěří, lze jej jen těžko přestat používat.

Příkladem jsou v kultuře zažitá stereotypní obrazy černých sluhů (jakožto ukázka luxusu a dominance zaměstnavatele), mouřeníků v reklamách (často na kávu, u nás například známá tyčinka Kofila), v anglosaském prostředí obzvlášť diskutované účinkování černochoů v reklamách na prací (bělící) prostředky, popřípadě Asiatů coby zdatných a lstivých obchodníků.²⁸ C. G. Jung v rámci této diskuse popsal na Západě zakořeněné podvědomé vnímání černé barvy jako něčeho nečistého, temného, prapůvodního.²⁹ To se opakovaně utvrzuje v pohádkách symbolikou barev, kde bílá symbolizuje čistotu a černá cosi zlého, což nepochybně odkazuje až k náboženským zdrojům těchto představ.³⁰

Biblická podobenství koneckonců zavdala prvnímu obhajování nerovnosti na základě barvy pleti. Obecně v abrahámovských náboženstvích byla rozšířena interpretace, že jeden ze tří Noemových synů (Chám) musí pykat za své jednání uvržením svého potomka (Kanaána) do černého otroctví/černoty a otroctví (záleží na překladu).³¹ Tento myšlenkový konstrukt byl v Evropě mimo jiné využit i při obhajobě známé stratifikace společnosti na tři stavy, svázanými mezi sebou jasně danými právy a povinnostmi. Nicméně již v 8. st. n. l. bylo v islámské říši

²⁵ GIDDENS, ref. 1., s. 234.

²⁶ GIDDENS a SUTTON, ref. 4., s. 663.

²⁷ HRABOVSKÝ, Milan. Temné dědičstvo alebo objektívna veda?. In: *Rasa: Rasová klasifikácia ľudí*. Vyd. 1. Bratislava: Veda, 2018, s. 249. ISBN 978-80-224-1642-9.; MEER, ref. 2., s. 116.

²⁸ NEDERVEEN, Pieterse. In the West, Power and Image. In: *White on Black*. Vyd. 1. New Haven: Yale University Press, 1992, s. 124-125, 189, 210. ISBN 0-300-05020-8.

²⁹ HRABOVSKÝ, Milan. Biblická antropológia. In: *Rasa: Rasová klasifikácia ľudí*. Vyd. 1. Bratislava: Veda, 2018, s. 103. ISBN 978-80-224-1642-9.

³⁰ GIDDENS, ref. 1., s. 234.; HRABOVSKÝ, ref. 29., s. 102.; MEER, ref. 2., s. 114.

³¹ BUDIL, Ivo T. Zrození lidských ras. In: *Úsvit rasismu*. Vyd. 1. Praha: Triton, 2013, s. 601. ISBN 978-80-7387-630-2.; HRABOVSKÝ, ref. 29., s. 105.; MEER, ref. 2., s. 114.

toto podobenství používáno k obhájení otrockého postavení Severoafričanů. Odtud později Evropané převzali praxi rozlišovat mezi černými a bílými otroky.³² Nicméně, až do osvícenství byli i přes veškeré rozdíly a nerovnosti v Evropě všichni lidé vnímáni jakožto potomci Adama a Evy.³³ První zotročování a podmiňování obyvatel Nového světa probíhalo na základě nižší technologické úrovně v kombinaci s tvrzeními o nutnosti evangelizace a přinesení vymožeností evropské civilizace.³⁴ Až s postupným nástupem osvícenského racionalismu a snahy pěstovat vědy o lidech se interpretace rozmanitých komunit stává unifikovanou podle byrokratických kritérií stanovených od stolu.³⁵ Proces vyvrcholil v 19. století, kdy byly ustanoveny základní koncepty ras s vnějšími a vnitřními znaky a vlastnostmi (viz Gobineau).³⁶ Na ně navázal sociální darwinismus a spojením těchto myšlenek vznikl pseudovědecký obor eugeniky zabývající se šlechtěním lidí. Nejničivější následky eugeniky bylo vidět za druhé světové války, v kombinaci s antisemitským rasismem.³⁷ Teprve všechny otřesy 20. století a škody, které rasismus napáchal, vedly v západní společnosti postupně k ustoupení od tohoto konceptu. Přičemž rasové útoky a diskriminace kvůli barvě pleti jsou v různé míře stále realitou i ve vyspělých zemích 21. století.³⁸ Největší výzvu v tomto ohledu vidí sociologie v tzv. institucionálním rasismu, hojně popisovaném zejména kritickou teorií rasismu, kdy rasová ideologie prochází systémově všemi strukturami společnosti (de iure i de facto). Zbavení se ho je cestou na dlouhou trať, tento proces probíhá v mnoha zemích, nejenom v USA.³⁹

³² HRABOVSKÝ, ref. 29., s. 112.

³³ MEER, ref. 2., s. 114.

³⁴ GIDDENS, ref. 1., s. 236-238.

³⁵ BUDIL, Ivo T. Ve stínu pigmentokracie. In: *Úsvit rasismu*. Vyd. 1. Praha: Triton, 2013, s. 624-625. ISBN 978-80-7387-630-2.

³⁶ MEER, ref. 2., s. 115.

³⁷ HRABOVSKÝ, Milan. Od jazyka k rasám. In: *Rasa: Rasová klasifikácia ľudí*. Vyd. 1. Bratislava: Veda, 2018, s. 210-214. ISBN 978-80-224-1642-9.; MEER, ref. 2., s. 115-116.

³⁸ GIDDENS a SUTTON, ref. 4., s. 669.

³⁹ Tamtéž, s. 670.

Rasa a rasismus v učebnicích ZSV

Než začne samotný popis toho, jakým způsobem se o rasách a rasismu v učebnicích ZSV referuje, měla by být zmíněna důležitost tohoto tématu v podání samotných učebnic. Často se totiž o rase začne mluvit hned na začátku publikací, nehledě na konkrétní obor společenských věd. Typicky se čtenář setkává s tvrzením, že rasy jsou cosi důležitého už jenom tím, že rasismus ovlivňuje spolu s globalizací, nacionalismem, či xenofobií významně mezinárodní vztahy.⁴⁰ Jde o fenomén ovlivňující vnitřní i vnější vztahy mezi skupinami ve společnosti,⁴¹ ba co víc, je jedním ze základních témat výzkumu společnosti (v podobě sociologie rasových a etnických skupin či demografie zabývající se sběrem dat o pohlaví, rase a věku).⁴²

Definice rasy a rasismu je v učebnicích těsně spjata.⁴³ Obecně učebnice rasismus odsuzují jako cosi nevhodného, nesmyslného nebo odpudivého.⁴⁴ Rozchází se ovšem v pohledu, zda je rasismus názorem, ideologií, postojem, druhem politického programu, formou etnocentrismu (následek agresivního etnocentrismu) nebo se jedná jen o nadstavbou agresivního nacionalismu.⁴⁵ Problém ovšem nastává ve chvíli definice, co to vlastně rasismus je. Texty se shodují, že jde o vytváření nerovností mezi lidmi na základě příslušnosti k vyšší či nižší rase.⁴⁶ Rasa je následně prezentována téměř výlučně jakožto kategorie lidí podle jejich fenotypu – zdůrazněna je vždy barva kůže, méně už konkrétní tvary těla, například lebky, a vůbec nejméně se hovoří o snaze kategorizace populace skrze biometrii.⁴⁷ Dříve uvedená tvrzení rasistických teoretiků o rozdílnosti schopností, kreativity, charakteru a dalších duševních „kvalitách“ jsou zmíněna poměrně okrajově, jako u příkladu těchto prvních dvou vět z jedné definice rasismu.

⁴⁰ ŠIL, Přemysl a KAROLOVÁ, Jana. *Člověk jako občan a světoobčan: politologie, právo a mezinárodní vztahy pro střední školy*. Vyd. 2. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2012, s. 138. ISBN 978-80-7182-293-6.

⁴¹ ZUBÍKOVÁ, Zdeňka a DRÁBOVÁ, Renáta. *Společenské vědy v kostce: pro střední školy*. Vyd. 1. Havlíčkův Brod: Fragment, 2007, s. 18. ISBN 978-80-253-0190-6.

⁴² GILLERNOVÁ, Ilona a BURIÁNEK, Jiří. *Základy psychologie, sociologie: základy společenských věd pro střední školy*. Vyd. 3. Praha: Fortuna, 2001, s. 137, 148. ISBN 80-7168-749-9.

⁴³ DUFEK, Pavel et al. *Společenské vědy pro střední školy. 2. díl*. Vyd. 1. Brno: Didaktis, 2010, s. 35. ISBN 978-80-7358-152-7.

⁴⁴ DUDÁK, Vladislav et al. *Občanská nauka pro střední odborné školy a studijní obory SOU*. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 2003, s. 252. ISBN 80-7235-233-4.

⁴⁵ BENDL, Stanislav. *Maturita ze společenských věd*. Vyd. 3. Praha: Aleš Skřivan ml., 2001, s. 18. ISBN 80-86493-02-4.; BUČEK, Ladislav et al. *Občanský a společenskovední základ: přehled středoškolského učiva*. Vyd. 2. Brno: Edika, 2019, s. 83, 114. ISBN 978-80-266-1401-2.

⁴⁶ DVOŘÁK, Jan et al. *Odmaturuj! ze společenských věd*. Vyd. 2. Brno: Didaktis, 2015, s. 33. ISBN 978-80-7358-243-2.

⁴⁷ BÍLÝ, Jiří. *Základy společenských věd. IV., Základy státovědy, politologie a sociologie*. Vyd. 1. Ostrava: Key Publishing, 2009, s. 65. ISBN 978-80-7418-015-6.; DUFEK, ref. 43., s. 35.

„Kulturní rozdíly mezi lidmi zdůvodňuje biologickými, genetickými faktory. Příslušnost k rase (europoidní – bílé, negroidní – černé, mongoloidní – žluté) údajně určuje schopnosti a vlastnosti člověka a přenáší se z generace na generaci.“⁴⁸

Nutno dodat, že v tomto konkrétním případě následuje vysvětlení účelovosti konceptu rasy až za jeho kompletním zněním.⁴⁹ Prezentován je navíc čistě jen bílý rasismus, jeho jiné podoby, jako černošský nebo asijský, jsou až na jedinou výjimku zcela opomíjeny.⁵⁰ Autoři rasistických koncepcí jsou výlučně, zato hojně, zastoupeni dva - Artur de Gobineau a Houston Chamberlain.⁵¹ Samotný výčet ras a jejich zvláštností, v interpretaci nejen těchto autorů, se v učebnicích nicméně příliš neobjevuje (a když, tak téměř shodně jako v poslední ukázce).

Pokud jde o kořeny rasismu, jen ve dvou případech z vybraného souboru učebnic se může čtenář dozvědět, že šlo o účelovou snahu Evropanů obhájit nerovné uspořádání společnosti vůči nově podrobeným původním obyvatelům kolonií. Rasismus je tedy v těchto případech prezentován jakožto nástroj pro udržení nového uspořádání společnosti.⁵² V jiných případech buď učebnice mlčí,⁵³ nebo nejčastěji mluví o návaznosti na sociální darwinismus a posléze na eugeniku.⁵⁴ Dokonce se v jednom případě cituje z dobového textu s názvem *Co je Eugenika* od Leonarda Darwina (syna Charlese Darwina), viz následující ukázka.

„Stejně jako v přírodě, tak i ve společnosti probíhá vývoj selektivně na základě přirozeného výběru, přičemž slabší jedinci hynou, silnější přežívají. Společenský vývoj lze urychlit a zkvalitnit tím, že se eliminují méněcenní jedinci a méněcenné rasy.“⁵⁵

Jak se rasismus podle učebnic projevuje? Znovu se poměrně často opakuje výše zmíněná teze o nerovnosti na základě rasové příslušnosti bez konkrétnějšího příkladu z praxe.⁵⁶ Jindy se objevují tvrzení o předsudcích, stereotypním vidění, ústrcích, odstupu nebo systémové diskriminaci, která může mít až násilnou podobu vedoucí k zabíjení příslušníků domněle „méněcenných“ ras.⁵⁷ Zdařilým příkladem, kde se učebnice snaží ukázat naučenost předsudků, je výchova dětí k určitému způsobu myšlení z učebnice *Společenských věd pro střední školy I.*

⁴⁸ BUČEK, ref. 45., s. 114.

⁴⁹ Tamtéž

⁵⁰ Tamtéž

⁵¹ KOTLÁN, Igor a kol. *Základy společenských věd I.: psychologie, sociologie, filozofie, právo, ekonomie: shrnutí okruhů*. Vyd. 1. Brno: Institut vzdělávání Sokrates, 2011, s. 52. ISBN 978-80-86572-85-7.

⁵² DRÁBOVÁ, Renáta a ZUBÍKOVÁ, Zdeňka. *Společenské vědy: Maturita: přehledně vypracovaná témata*. Vyd. 1. Praha: Fragment, 2007, s. 27. ISBN 978-80-253-0050-3.

⁵³ DUDÁK, Vladislav et al. *Občanská nauka pro střední odborné školy a studijní obory SOU*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 2003, s. 252. ISBN 80-7235-233-4.

⁵⁴ DUFEK, ref. 43., s. 35.

⁵⁵ BENDL, Stanislav. *Nová maturita: občanský a společenskovědní základ: soubor testovacích úloh pro společnou část nové maturitní zkoušky*. Vyd. 1. Praha: Aleš Skřivan ml., 2005, s. 5. ISBN 80-86493-14-8.

⁵⁶ KOTLÁN, ref. 51., s. 85.

⁵⁷ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 27.

„Dítě do 3 let věku nemá žádné předsudky. Ty teprve přebíráme ze svého bezprostředního okolí, od rodičů, kteří nám řeknou, že chlapeček s jinou barvou pleti na pískovišti ‚je špinavý‘, my si s ním pak nechceme hrát. Toto je příklad rasového předsudku.“⁵⁸

Dalším možným projevem rasismu, který učebnice předkládají, je připsaný sociální status, jenž má působit především na latentní úrovni v rámci našeho uvažování o druhých.⁵⁹

Specificky se učebnice v rámci rasové diskriminace zaměřují na segregaci, oddělené soužití, popřípadě oddělené osídlení.⁶⁰ Zde je ukázka případu kombinujícího téměř všechny formy útisku z výše zmíněných.

„Protože rasy si nejsou rovny, je legitimován útlak jedné rasy druhou (omezená politická práva, nižší mzda za stejnou práci), jejich oddělení (segregace) i vyhlazení ‚méněcenných‘ ras. Zvláštním nebezpečím rasismu je, že rasu nelze změnit a je vidět na první pohled.“⁶¹

Praktika dehumanizace, toliko podstatná pro existenci rasismu, není, až na výjimky, popsána. Jednou z oněch zmínek jsou pavilony s „divochy“ budované až do 20. století. Uveden je konkrétní příklad Oty Bengy, který v té době bohužel nebyl ojedinělý.

„Benga a další divoši nebyli považováni za lidi, ale za chybějící článek mezi opicí a člověkem. Podle tehdejšího vymezení přírody nepatřili do společnosti, ale k přírodě, asi jako papoušci ve vedlejší kleci.“⁶²

Spíše netypickým úkazem, v rámci zkoumaného souboru, je popis rasismu projevující se v horším právním postavení, či politickým a ekonomickým znevýhodněním doprovázeným znemožněním rasových a osobních styků.⁶³ Právní normy institucionální diskriminace nejsou zmíněny, s výjimkou Norimberských zákonů. U nich je největší potíž vysvětlit smysl jejich zavedení. Míchá se zde několik kategorií – rasa, Židé⁶⁴ a árijská rasa. Vždy se sice o zákonech mluví jako o rasových, ale ze samotných textů už není moc jasné, proti komu jsou namířeny. Jde buď o diskriminaci Židů v podobě zamezení styků (pohlavních a právních) mezi nimi

⁵⁸ DENGLEROVÁ, Denisa et al. *Společenské vědy pro 1. ročník středních škol*. Vyd. 1. Brno: Didaktis, 2009, s. 75. ISBN 978-80-7358-144-2.

⁵⁹ CÁBOVÁ, Veronika et al. *Přijímačky na VŠ v pohodě. Základy společenských věd*. Vyd. 1. Praha: Taktik, 2018, s. 34. ISBN 978-80-7563-147-3.

⁶⁰ BLAŽKOVÁ, Miloslava et al. *Odmaturuj! ze společenských věd: testy*. Vyd. 2. Brno: Didaktis, 2015, s. 125. ISBN 978-80-7358-244-9.; KUBÁČEK, Jan. *Politologie, mezinárodní vztahy, teritoriální a evropská studia: testy k přijímacím zkouškám na VŠ*. Vyd. 3. Praha: Amos, 2007, s. 109, 123. ISBN 978-80-86917-11-5.

⁶¹ BUČEK, ref. 45., s. 114.

⁶² DENGLEROVÁ, ref. 58., s. 35.

⁶³ BUČEK, ref. 45., s. 114.; DVOŘÁK, ref. 46., s. 33.

⁶⁴ Uvědomuji si problematičnost češtiny v rámci používání velkého a malého písmena ve slově Žid/žid. Navíc v dnešní době, kdy většina vyznavačů judaismu žije v Izraeli, se hranice mezi příslušníkem náboženské obce a etnické skupiny v obecném povědomí čím dál tím více stírá. Držím se tedy pravidla, kdy pokud se bude hovořit o židech v obecné rovině, či výslovně jako o náboženské skupině, budu používat ve slově žid malé písmeno. V situaci, kdy zásadní roli hrají etnické charakteristiky, často účelově zneužívané v politice (Norimberské zákony, intifáda), budu používat slovo Žid. Uznávám, že i v takto stanovených mantinelech mohou nastat v některých hraničních případech rozporu dané mou individuální interpretací oné situace.

a Němci, o diskriminaci příslušníků nižších ras, nebo v nejzamotanějším případě o snahu státu upřednostnit árijskou rasu s cílem likvidace židovského obyvatelstva (viz citace).⁶⁵

„Příkladem toho, kdy se právo stalo nástrojem nenávisti režimu, byly tzv. Norimberské rasové zákony. Na územích, kde platily, odlišovaly árijskou a neárijskou rasu, čímž se staly mocenským nástrojem likvidace Židů.“⁶⁶

Jen v ojedinělých případech se lze setkat s upozorněním, že zákony sloužily i jako nástroj pro celkové upření občanských práv Židům.⁶⁷ Pojmenování zákonů jakožto druhého stupně židovské exkluze po vyloučení z německých státních a profesních organizací a předstupně následných fyzických útoků je zastoupeno zhruba v polovině případů.⁶⁸ Jednou z takových ukázek uvedení do kontextu, nicméně velmi zkratkovitě zpracovanou, je speciální rámeček o Norimberských zákonech v kapitole o judaismu, z části věnované projevům antisemitismu během dějin (v učebnici *Společenskovedního základu – Náboženství*).

„Židé ztratili v Německu občanská práva na základě nabytí platnosti tzv. Norimberských zákonů (1935). V noci z 9. na 10. 11. roku 1938 během tzv. křišťálové noci (podle rozbitých výloh židovských obchodů) byly mj. vypáleny desítky synagog. Následně proběhla deportace několika desítek tisíc Židů do koncentračních táborů.“⁶⁹

Když už bylo naznačeno téma Třetí říše, je potřeba zmínit opakující se definici nacismu jako ideologie, která se zásadně od ostatních nenávistných ideologií (zejména fašismu) liší svým rasovým konceptem společnosti.⁷⁰ Znovu se čtenář učebnic ocitá v labyrintu, kdy má jednou předložen rasový boj nacistů proti Židům, méněcenným rasám, popřípadě obojímu.⁷¹ Ještě v zapeklitější situaci se čtenář ocitne, když bude chtít znát důvod, proč byli Židé specificky vybráni jakožto úhlavní rasový nepřítel Třetí říše. Jen kuse je zmíněn domnělý pocit nacistů o vnitřním ohrožení německé kultury Židy zevnitř, či uplatnění praktiky obětních beránků, kteří se nemohou bránit a mají nést plnou odpovědnost za způsobenou hospodářskou

⁶⁵ DOBEŠOVÁ, Lenka et al. *Společenské vědy pro střední školy. 3. díl*. Vyd. 2. Brno: Didaktis, 2014, s. 13. ISBN 978-80-7358-233-3.; KOTLÁN, Pavel a kol. *Chcete se dostat na fakultu sociálních studií (věd)?: [psychologie a sociologie, filozofie a politická filozofie, politologie, státověda, moderní dějiny, právo, ekonomie: 1000 testových otázek z přijímacích zkoušek s řešením]: cvičebnice [testových otázek + kompletní přijímací test]*. Vyd. 3. Brno: Institut vzdělávání Sokrates, 2012, s. 22. ISBN 978-80-86572-70-3.; ZUBÍKOVÁ a DRÁBOVÁ, ref. 41., s. 60.

⁶⁶ DOBEŠOVÁ, ref. 65., s. 13.

⁶⁷ SCHÖN, Jaromír. *Občanský a společenskovední základ. Náboženství*. Vyd. 1. Kralice na Hané: Computer Media, 2012, s. 43. ISBN 978-80-7402-120-6.

⁶⁸ ZUBÍKOVÁ a DRÁBOVÁ, ref. 41., s. 60.; HABERMANN, Tomáš a kol. *Cvičebnice ZSV: komplexní příprava na test Základy společenských věd*. Vyd. 6. V Praze: Scio, 2021, s. 312. ISBN 978-80-7430-190-2.

⁶⁹ SCHÖN, ref. 67., s. 43.

⁷⁰ HABERMANN, ref. 68., s. 190-191.

⁷¹ BUČEK, ref. 45., s. 119.; KONEČNÁ, Tereza a MOUDRÝ, Marek. *Občanský a společenskovední základ. Politologie, člověk v mezinárodním prostředí*. Vyd. 2. Prostějov: Computer Media, 2015, s. 68. ISBN 978-80-7402-163-3.

krizi a politickou nestabilitu začátku třicátých let.⁷² Ojedinělým příkladem je vysvětlení, proč byli Židé označeni za samostatnou rasu.

*„V nacistickém pojetí se stal rasismem také **antisemitismus** = nenávisť k Židům. Židé nejsou rasa, ale národ, popřípadě vyznavači judaismu, nacismus ale chápal příslušnost k židovství jako genetickou záležitost.“⁷³*

Poslední zmínka ohledně nacismu v této kapitole je věnována snaze učebnice třetího dílu *Společenských věd pro střední školy*, zkoumající i „druhý život“ Norimberských zákonů mezi samotnými Židy.

„Stát Izrael uplatňuje od svého vzniku při rozhodování o přidělení občanství tzv. Zákon o návratu, který přitom specificky navazuje na nacistické Norimberské zákony – Židem je každý, jehož rodiče či prarodiče byli Židé. Cílem je ochránit všechny ty, na něž se vztahovaly nacistické likvidační záměry, přičemž Zákon o návratu rozšiřuje tuto kategorii i o konvertity k judaismu.“⁷⁴

Další dějinnou epochou mající významné místo v učebnicích ZSV je politika Apartheidu a situace v USA před šedesátými léty 20. století. Apartheid je zobrazován jako ukázkový režim stavící na rasismu. Jeho konkrétní popis je ovšem vágní.

*„**Apartheid**: politika cílené rasové segregace, kdy je prováděno diskriminační oddělování ras. Tento termín (pocházející z holandštiny) se používá k pojmenování oficiální státní politiky prováděné v Jihoafrické republice. Umělá hierarchizace a dělení společnosti podle ras probíhalo od konce 2. světové války až do prvních všerasových voleb v roce 1994.“⁷⁵*

V případě USA může čtenář sám posoudit vzorový příklad popisu dobové situace.

*„I v USA se desítky let po zrušení otroctví potýkali se segregací a rasismem (Ku-klux-klan). Vlna boje za práva černochů proběhla po druhé světové válce, v šedesátých letech za ni bojoval kněz **Martin Luther King** (Nobelova cena míru).“⁷⁶*

Nastala chvíle se posunout ke zmínkám o boji proti rasismu či způsobům, jak se s ním vypořádat. Nejvyzdvihovanějšími bojovníky proti rasismu jsou jmenovitě: politický vězeň Nelson Mandela, kněz Martin Luther King a aktivistka Rosa Parksová.⁷⁷ Kroky, jež vedly ke konci rasistických praktik v JAR a USA, jsou popsány velmi heslovitě. V případě JAR jde čistě o konstatování připuštění politické plurality.⁷⁸ Nemnoho informací se čtenáři dostane

⁷² DUFEK, ref. 43., s. 35.

⁷³ BUČEK, ref. 45., s. 114.

⁷⁴ BRÁZDA, Radim et al. *Společenské vědy pro střední školy. 4. díl*. Vyd. 1. Brno: Didaktis, 2011, s. 48. ISBN 978-80-7358-175-6.

⁷⁵ KUBÁČEK, ref. 60., s. 109.

⁷⁶ BUČEK, ref. 45., s. 114.

⁷⁷ CÁBOVÁ, ref. 59., s. 34.; DVOŘÁK, ref. 46., s. 33.; ZUBÍKOVÁ a DRÁBOVÁ, ref. 41., s. 60.

⁷⁸ BUČEK, ref. 45., s. 114.

o boji za práva Afroameričanů po druhé světové válce. Krom citace z předchozího odstavce uvedu ještě jeden příklad.

„Černoška Rosa Parks nastoupila 1. prosince 1955 do autobusu. Když do stejného vozu nastoupil běloch, řidič nařídil Rose, aby mu uvolnila místo. Ona to odmítla a byla za to zadržena policií. Následně vznikl tzv. Autobusový bojkot v Montgomery, který měl upozornit na skandální nerovnost práv mezi bělochy a černochoy v 60. letech v USA.“⁷⁹

Krom výše zmíněných bojovníků proti rasismu nabízí učebnice i zmínky o systémových snahách řešit rasistické praktiky či metody, jak jim předcházet. Vybočujícím příkladem je v tomto ohledu jeden odkaz na české zákony, které upravují rozhlasové a televizní vysílání. Referuje se zde o povinnosti provozovatele zajistit, že vysílané programy nebo reklamy nebudou nijakým způsobem šířit rasistické stereotypy nebo podněcovat k rasovému násilí.⁸⁰ Ve větší míře jsou zastoupeny pozitivní afirmativní akce ve školství, zaměstnání a politické sféře, kde se má dát přednostně prostor diskriminovaným jedincům.⁸¹ Krom úspěchů afirmativních akcí jsou vzápětí doplněna i negativa ohledně možného růstu antipatií k nově upřednostněným menšinám.⁸² Dokonce se hovoří o možném pocitu nespravedlnosti, kdy *„konkrétní nevinný jedinec z většiny je znevýhodněn proto, aby se zlepšilo postavení menšiny.“⁸³* Vhodnost zvolené formulace této věty ponechám na interpretaci čtenáře.

Opomíjena je, mimo jediný případ, každodenní praxe jazykového vyjadřování, které může za jistých okolností mezi řádky dále šířit rasovou nenávist/zdůrazňovat druhořadé postavení některých osob. Autoři prvního dílu *Společenských věd pro střední školy* popsali situaci v amerických médiích, kdy je dnes naprosto nepřijatelné veřejně používat hanlivé označení *negr*, později nahrazené taktéž nevhodnými označeními *černocho* nebo *barevný*, až k dnešnímu konsensu emočně nezabarveného slova *Afroameričan*.⁸⁴

O poznání většímu ohlasu se těší iniciativa OSN. Zejména organizace UNESCO, která s podporou genetiků, antropologů a dalších sociálních vědců vydala roku 1951 dokument pojednávající o nesmyslnosti objektivitě rasismu. Zjištění tehdejších odborných kapacit jednoznačně dospěla k názoru o existenci společného vývojového předka všech příslušníků

⁷⁹ CÁBOVÁ, ref. 59., s. 34.

⁸⁰ POSPÍŠIL, Jan a ZÁVODNÁ, Lucie Sára. *Mediální výchova*. Vyd. 1. Kralice na Hané: Computer Media, 2009-2010, s. 73-75. ISBN 978-80-7402-022-3.

⁸¹ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 27.; DUFEK, ref. 43., s. 34.

⁸² DUFEK, ref. 43., s. 34.

⁸³ BUČEK, ref. 45., s. 114.

⁸⁴ DENGLEROVÁ, ref. 58., s. 74.

druhu homo sapiens.⁸⁵ Obdobně je chváleno ustanovení dne boje proti rasismu (21. 3.) a úmluva OSN o odstranění všech forem rasové diskriminace.⁸⁶

Učebnice jsou velmi málo sdílné ohledně přetrvávajících forem rasismu v západních společnostech. Sem tam se objeví zmínka o stále existující nepsané diskriminaci v práci nebo ve škole.⁸⁷ Nejsou opomenuty ani aktivní skupinky neonacistických hnutí (s xenofobními, homofobními a rasistickými názory).⁸⁸ K problémům České republiky s rasismem se učebnice téměř nevyjadřují. Jediná explicitní zmínka o rasovém násilí v České republice je pokus o upálení romské rodiny ve Vítkově roku 2009. Učebnice mluví o několika mužích sdílejících extrémně pravicové názory, kteří ve večerních hodinách hodili Molotovův koktejl na rodinný dům s vědomím, že je v něm přítomna romská rodina. Dále text podtrhuje dlouhodobé následky útoku, zejména pro tehdy dvouletou Natálku, která utrpěla následkem založeného požáru popáleniny na 80 % těla.⁸⁹

Posledním důležitým tématem ras a rasismu v učebnicích ZSV je bezesporu tematický kontext, v jakém se o rasismu píše. Sledované pojmy a problémy oscilují v učebnicích de facto kolem tří společenskovedních oborů. Prvním je sociologie. O rasách se studenti dočtou v částech věnujících se každodenní sociální interakci, uspořádání společnosti, různých druhů konfliktů či v rámci něčeho, co by se dalo pracovně nazvat jako identita v dnešním světě (její formy a problémy).⁹⁰ Druhým oborem věnujícím rasismu určitý prostor je politologie. Nepřekvapivě v části o ideologiích, respektive v rámci nenávistných ideologií (především u fašismu a nacismu).⁹¹ Posledním oborem, kde se lze s rasou a rasismem setkat v hojném počtu, je právo. Konkrétně v otázce Norimberských zákonů jakožto typického projevu účelovosti právní normy, či důkazu o zneužitelnosti práva jako takového.⁹²

⁸⁵ ZUBÍKOVÁ a DRÁBOVÁ, ref. 41., s. 60.

⁸⁶ BUČEK, ref. 45., s. 114.

⁸⁷ Tamtéž

⁸⁸ DUFEK, ref. 43., s. 63.

⁸⁹ DUFEK, ref. 43., s. 35.

⁹⁰ DUDÁK, ref. 44., s. 251.; GILLERNOVÁ a BURIÁNEK, ref. 42., s. 89-90, 137.; ŠIL a KAROLOVÁ, ref. 40., s. 138.

⁹¹ ČADOVÁ, Barbara, PETRŽELOVÁ, Jana a ČERMÁKOVÁ, Miroslava. *Maturitní otázky - občanský a společenskovední základ*. Vyd. 1. Praha: Fragment, 2008, s. 76. Maturitní otázky. ISBN 978-80-253-0600-0.

⁹² DOBEŠOVÁ, ref. 65., s. 13.; KOTLÁN, Igor a kol. *Chcete se dostat na právnickou fakultu?: všeobecný přehled a základy práva: [1000 testových otázek z přijímacích zkoušek s řešením]. 2. díl, [Cvičebnice testových otázek + kompletní přijímací test]*. Vyd. 3. Brno: Institut vzdělávání Sokrates, 2011, s. 64. Přijímací zkoušky na vysoké školy. ISBN 978-80-86572-69-7.

Zhodnocení obsahu učebnic

Tím, co mě asi nejvíce překvapilo, je poměrně úzký prostor, který je rasám a rasismu v rámci učebnic věnován. Nikdy se nebavíme o celé stránce či samostatné kapitole, jak je tomu u podobně závažných témat fašismu nebo nacismu. Z toho vyplývají další „nešvary“, jako velká schematizace a zkratkovitost výkladu. Obecně učebnice bojují se zjevnou snahou postihnout příčiny rasismu, boj s rasovou diskriminací a příklady, jak se rasismus v dějinách projevoval ve svých extrémních/nejznámějších formách. To je ale na tak malém úseku takřka nemožné. Za nepodařený výsledek podobného snažení považuji zejména výše citované úryvky o zkušenostech s rasismem v USA a JAR. Pokud nemá student další znalosti z výkladu v rámci hodin ZSV nebo výuky dějepisu, je, podle mého názoru, ztracen v záplavě poměrně povrchně vysvětlených pojmů.

Kdybych měl zhodnotit tendence, jakými autoři k rasismu přistupují, myslím, že z výše podaného popisu obsahu učebnic vyplývá poměrně jednoznačný závěr. Autoři, dle mého mínění, plně nereflektují již nějakou dobu prezentované poznatky společenských věd o rase a rasismu. Může jít částečně o jistou setrvačnost v myšlení nejen autorů, ale celé české společnosti. Klasický rasismus postavený na barvě pleti je u nás veřejně i právně odsuzován, což se nám do značné míry jeví jako dostatečný způsob vypořádání se s tímto problémem v našem prostoru. To se odráží na kritice nejrůznějších rasistických praktik ve světě, nikoliv u nás. Samotná kritika konceptu rasy, jakožto klasifikace lidí na základě vzhledu, ze které pak, ať už explicitně nebo implicitně, vyplývají charakterové vlastnosti, se už prakticky neobjevuje. V kostce shrnuto, rasismus a jeho projevy jsou špatné, ale samotný koncept (dělit lidi na skupiny podle barvy pleti), pokud není zneužit, až tak problematický není. Zmíněná tendence je, myslím, vidět ve výrazně nižším zmiňování „duševních“ kvalit příslušníků jednotlivých ras, oproti fokusu na rasy definované především fyzicky. Přitom všechny rasové teorie staví svá tvrzení právě na „přímé provázanosti“ mezi fyzickými a duševními dispozicemi každého jedince. Učebnice tak v této souvislosti zcela jasně opomíjí výše popsané zjištění, že genetická rozmanitost jedinců uvnitř lidských skupin je téměř totožná s rozdíly mezi skupinami jako takovými.

Zmíněný problém uchopení ras by mohl být způsoben i tím, že se v učebnicích příliš nemluví o kořenech rasismu. Jak jsem uvedl již v úvodní části tématu, některé prorasistické motivy můžeme v Evropě hledat už dávno před objevením Nového světa. Nemluvě o účelovém použití rasismu k legitimizaci obchodu s otroky, bez nějž by koloniální systém nemohl

fungovat.⁹³ V učebnicích se to, dle mého názoru, zrcadlí i v absenci, kdy a kde byl rasismus v největší míře uplatněn. Rasově diskriminační politika USA a JAR ve svém kvantitativním počtu zasažených jedinců zásadně pokulhávala za systémem obchodu a využívání otroků v novověkém systému (zejména v 19. století) tzv. trojúhelníkového obchodu/ekonomiky mezi Evropou, Afrikou a Amerikou.⁹⁴

Dále bych chtěl okomentovat jazyk, který učebnice používají. Ve valné většině musím ocenit snahu používat popisně neutrální či jen mírně odsuzující termíny k popisu rasistických praktik. To je dle mého dobrý směr, kterého by se další autoři měli držet, aby student k danému výsledku mohl dospět především na základě předložených faktů, nikoliv morálních soudů. Nicméně v současném nastavení jde dost možná o dvojsečný meč. Pokud mluvím o rasismu za použití emočně neutrálních termínů, ale nepředstavím dobové koncepty ras s jejich důsledky na konkrétních příkladech z praxe, může to, myslím, v některých případech naopak vyvolat dojem, že vlastně o zas tak závažný problém nešlo. Naštěstí se lze jen výjimečně setkat se zvláště znějícími formulacemi typu, že „*Ota Benga dostal v roce 1906 zajímavou ‚práci‘ v newyorské zoo.*“⁹⁵ Nazvat vystavování člověka v kleci v ZOO, proti jeho vůli, spolu s ostatními zvířaty, abychom ukázali, kam „patří“, jako „zajímavou práci“, je, troufnu si říct, nevkusné. Nehledě na to, zda se dá nazvat neplacená nedobrovolná aktivita, kdy je člověk dehumanizován, za práci v dnes užívaném slova smyslu.

Malý prostor, který je rasismu věnován, nicméně nebrání připomenout, že otázky spojené s rasismem se netýkají jen zemí Západu a úžeji jen zemí západních (myšleno západní Evropy a USA). Jak už bylo zmíněno, jen minimum učebnic alespoň naznačuje problém přetrvávajícího rasového uvažování u části populace České republiky. Nemluvě o konkrétních příkladech rasismu zejména vůči romské menšině.

Pokud bych se měl pokusit shrnout názor na danou problematiku v učebnicích ZSV, myslím, že by bylo záhodno o něco zvětšit prostor věnovaný rasismu a rasové problematice. Domnívám se, že požadavek vyhradit jednu stranu učebnice rasismu není až tak radikální. Učební texty jsou v tomto tématu silně, neřekl bych jen etnocentrické, ale přímo eurocentrické. Rasismus je špatný, ale jeho evropské kořeny učebnice nezmiňují a už vůbec ne stejně závažné potíže s jeho projevy a bojem proti němu u nás v Evropě. Odsuzujeme raději praktiky států za oceánem v JAR a USA, kde ale stejně mocensky dominovala evropská etnika. Ano, je zmíněn sice nacismus a Norimberské zákony. Ale tyto události jsou v českém prostředí silně

⁹³ GIDDENS a SUTTON, ref. 4., s. 672.

⁹⁴ GIDDENS, ref. 1., s. 254.

⁹⁵ DENGLEROVÁ, ref. 58., s. 35.

protiněmecky zabarvené, nemluvě o faktu, že nacistický režim byl poražen i se svými zákony, takže ho můžeme odsoudit i jako uzavřenou kapitolu střeoevropských dějin. Situaci rasismu v České republice se podrobně věnují v části, jak pojednávají učebnice o romské otázce či problémech české společnosti. Nicméně z popisu obsahu učebnic jen v této kapitole jasně vyplývá zavírání očí nad projevy rasismu, které jsou zmiňovány i v celostátních médiích (diskriminace v zaměstnání, školství, bydlení, nucená sterilizace romských žen atd.). V obecné rovině bych doporučil autorům učebnic být více konkrétní. Učebnice sice vytváří pro téměř dospělé jedince, ale pouhé konstatování, že někdo je diskriminován v zaměstnání, nenavodí v mysli u všech stejné příklady, pokud ve strohosti textu vůbec nějaké vyvstanou.

I přes vyjádřenou kritiku chci ocenit, že žádná učebnice nebyla vysloveně špatná, v krajní rovině mající vyloženě explicitní rasistický obsah. Každá měla k danému tématu své plusy a mínusy, přičemž někde převažovaly plusy, jinde mínusy. Dokonce se objevily i vlaštovky snažící se tematiku ras podávat i lidským způsobem, za použití nových poznatků. Vyzdvihl bych především sérii učebnic *Společenských věd pro střední školy* od nakladatelství Didaktis. Z ní byly prezentovány ukázky o používání jazyka v amerických médiích, jak se děti učí předsudkům v rámci výchovy a o problémech s rasovým násilím v České republice.

Myslím, že by bylo záhodno demonstrovat z této série úryvek, v němž sice autoři ušli oproti jiným kus cesty, nicméně zůstali zase jen v polovině. Zmiňují sice biologickou problematičnost klasifikace lidí na větší skupiny definované fyzickými znaky, ale platnost a váhu konceptu zachovají odkazem na vědu. Přitom stěžejní informací, kterou by měly učebnice žákům předat, je fakt, že koncept rasy je naprosto nevědecký a účelně vytvořený konstrukt. Autoři v tomto úryvku nicméně tak daleko nezašli.

*„Oproti tomu pojem ‚rasa‘ vychází z problematického předpokladu, že existují **objektivní biologické a genetické třídy lidí**. Autoři se ovšem nedokáží shodnout, zda těchto tříd existuje pět nebo třicet a jaké všechny znaky by měly být vzaty v úvahu. Není pochyb o tom, že existují **fyzilogické rozdíly mezi lidmi** (barva kůže, typ vlasů apod.), ale v současnosti převládá mezi odborníky názor, že jasně ohraničené rasy jsou vědeckým konstruktem – existuje spíše široké spektrum variací. Právě z těchto důvodů dáváme před pojmem ‚rasa‘ přednost pojmu ‚etnikum‘.“⁹⁶*

⁹⁶ DUFEK, ref. 43., s. 32.

Kultura a etnicita

Etnikum a kultura pohledem společenských věd

Definovat ve zkratce kulturu je nesmírně obtížný úkol. Sociální vědy se o to opakovaně pokouší už od svých počátků, tudíž jedna zastřešující definice neexistuje.⁹⁷ Je to dáno především rozmanitostí kultur napříč lidskými společnostmi a stálým objevováním, co všechno kultura, u nás jako jedinců nebo celých společností, ovlivňuje. Nehledě na fakt, že vědecký diskurz o tom, co to kultura je, se měnil spolu se společností a s vědci, kteří výzkum prováděli. Elementární shoda nicméně panuje v názoru, že kultura je lidem, jako živočišnému druhu, vlastní. Je totiž tím, co nás jasně odděluje od přírody.⁹⁸ Potřeba člověka žít ve skupině vytváří skrze různé vztahy a každodenní interakci s ostatními jedinci podmínky pro vznik a předávání kultury.⁹⁹ Předáváme si ucelený systém hodnot, norem, symbolů, vzorců chování, hmotných artefaktů či obecněji řečeno ucelené vědění o světě a o našem místě v něm.¹⁰⁰ Nejcitovanější definicí snažící se obsáhnout všechno to, co si jako jedinci v jakékoliv společnosti předáváme, je patrně ta z knihy *Primitivní kultura* (1871) od Edwarda B. Tylora.

„...kultura neboli civilizace, chápaná ve svém nejširším etnografickém významu, je komplexní celek, který zahrnuje znalosti, víru, umění, mravy, právo, obyčej a všechny další schopnosti a zvyky osvojené člověkem jako členem společnosti...“¹⁰¹

Vychází-li se z této základní myšlenky, že kultura obsahuje vše, co jsme si osvojili jako členové společnosti, musí zákonitě zaujímat stěžejní místo v našem životě. Kulturně je tak podmíněné téměř vše – oblékání, jazyk, způsob sezení, chůze, náš výraz v konkrétní společenské situaci, mýty, vědění, uspořádání společnosti, způsob myšlení o lidech kolem nás, způsob uspokojování každodenních potřeb, podoba příbuzenských vztahů, směna atd. Výčet všech kulturně ovlivněných aktivit či obecněji kulturních jevů by mohl být téměř nekonečný.¹⁰²

⁹⁷ MURPHY, Robert. Kultura a lidská situace. In: *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Vyd. 1. Praha: Slon, 1998, s. 32. ISBN 80-85850-53-2.

⁹⁸ ERIKSEN, Thomas Hylland. Sociální osoba. In: *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2008, s. 63-65. ISBN 978-80-7367-465-6.

⁹⁹ MURPHY, ref. 97., s. 42-43.

¹⁰⁰ GIDDENS, Anthony. Kultura, společnost a jedinec. In: *Sociologie*. Vyd. 1. Praha: Argo, 1999, s. 32. ISBN 80-7203-124-4.; MURPHY, ref. 97., s. 31.; SOUKUP, Martin. Antropologie a kultura In: *Základy kulturní antropologie*. Vyd. 2. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2015, s. 28. ISBN 978-80-7465-186-1.

¹⁰¹ SOUKUP, ref. 100., s. 31.

¹⁰² ERIKSEN, ref. 98., s. 57-58.; GIDDENS, ref. 100., s. 37-38.; GIDDENS, Anthony. Stratifikace a třídní struktura společnosti. In: *Sociologie*. Vyd. 1. Praha: Argo, 1999, s. 254-257. ISBN 80-7203-124-4.; MURPHY, ref. 97., s. 33-34.; SOUKUP, ref. 100., s. 41.; SOUKUP, Martin. Lingvistická antropologie: jazyk, kultura a myšlení. In: *Základy kulturní antropologie*. Vyd. 2. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2015, s. 115-118. ISBN 978-80-7465-186-1.

Souhrnně lze říci, že: „*Prakticky všechno, co považujeme za samozřejmé, má svůj sociální původ – ať už je to totemická klasifikace, dogmatická víra v dobrodiní liberální demokracie, víra v Boha, nebo představa, že člověk by měl jíst vidličkou a nožem.*“¹⁰³

Kulturu máme tak zažitou „pod kůží“, že dokonce i to, kolik barev a odstínů rozeznáváme má svůj původ v konkrétní společnosti. Neznamená to, že například Pygmejové vidí jiné barvy než Češi, jen je ve svém klasifikačním systému přehlíží, jelikož pro ně nemají patřičný význam.¹⁰⁴ Jen pro ilustraci, v naší západní kultuře je jen jeden výraz pro sníh (někdy používáme kvalitativní výrazy jako prašan, ale pořád je to popis sněhu), zatímco u Inuitů žijících v zasněžené Arktidě existuje sedmáct slov pro popis zmrzlé vody spadlé z nebe.¹⁰⁵

Kulturu vytváříme, jelikož jako sociální tvorové žijící ve skupinách potřebujeme nějaká pravidla a řád pro vzájemné soužití, uspokojování našich potřeb a komunikaci, jinak bychom žili v permanentním chaosu.¹⁰⁶ Vytváříme tak společenské systémy postavené na určitých myšlenkách, jejichž složitost není nutně odvislá od rozsahu společnosti jako takové.¹⁰⁷

Příkladem může být směna, kterou v západní kultuře provádíme nejčastěji na základě silně kontraktualizovaných vztahů, jejichž úplný rozsah a přesná pravidla často neznáme. Naproti tomu Trobriandťané, se svým ústně předávaným systémem meziostrovního výměnného obchodu kula, musí při každé výměně pečlivě vážit, co, komu, jak, kdy a proč dali, přičemž jediný chybný krok může celému společenství způsobit citelné potíže.¹⁰⁸

Všechny tyto myšlenkové systémy se svými sociálními produkty (i v hmotné sféře) stojí na klasifikaci jednotlivých částí okolního světa do vymezených kategorií, které mají v rámci celého systému své jasné místo. Kategorie nám pomáhají schematizovat složitý svět kolem nás, abychom mohli bez většího přemýšlení jednat v rámci pravidel naší společnosti.¹⁰⁹ Vede to jistě k mnohým zjednodušením (zvláště v meziskupinových vztazích, o kterých se více píše níže), ale náš mozek intuitivně se zjednodušováním pracuje, pro větší přehlednost a rychlost zpracování okolních podnětů.¹¹⁰

¹⁰³ ERIKSEN, Thomas Hylland. Způsoby myšlení. In: *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2008, s. 295. ISBN 978-80-7367-465-6.

¹⁰⁴ MURPHY, ref. 97., s. 40.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 39.

¹⁰⁶ GIDDENS, ref. 100., s. 32, 37.; MURPHY, ref. 97., s. 32-33.; SOUKUP, Martin. Ekologická antropologie: člověk, příroda a kultura. In: *Základy kulturní antropologie*. Vyd. 2. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2015, s. 53-55, 65. ISBN 978-80-7465-186-1.

¹⁰⁷ MURPHY, ref. 97., s. 39.

¹⁰⁸ MAUSS, Marcel. Rozšíření systému. Štědré dary, čest, platidla. In: *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Překlad Jiří Našinec. Vyd. 2. Praha: Portál, 2021, s. 31-48. ISBN 978-80-262-1810-4.

¹⁰⁹ ERIKSEN, ref. 103., s. 284.; MURPHY, ref. 97., s. 31-32, 35.

¹¹⁰ TESAŘ, Filip. Biologie konfliktů aneb K čemu jsme naprogramováni. In: *Etnické konflikty*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2007, s. 46. ISBN 978-80-7367-097-9.

Hlavním tvrzením antropologie a sociologie je tedy to, že kolik společností máme, tolik způsobů myšlení o světě existuje.¹¹¹ Nicméně to neznamená, že žijeme v nepřehledném množství izolovaných myšlenkových vesmírů produkujících nekonečné množství hmotných artefaktů a idejí, které spolu nijak nekomunikují. Jako lidé máme jisté biologicky vrozené predispozice, které nám umožňují například mluvit, nebo spolupracovat. Především disponujeme tzv. psychickou jednotou lidstva. Tato všeobecně uznávaná teorie pracuje s myšlenkou, že lidé, jakožto jeden biologický druh, mají na základní úrovni shodné duševní predispozice, a tedy i inteligenční schopnosti, nehledě na místo svého narození.¹¹²

Na tomto zjištění mimo jiné staví celá psychologie, nebo například celosvětové umělecké bestsellery, které jsou úspěšné napříč kontinenty právě proto, že jisté způsoby přemýšlení a chápání věcí máme všichni stejné.

Naše „základní nastavení“ se projevuje i v kultuře, kde se zrcadlí v tzv. kulturních univerzálích. Jde o instituce, a s nimi spojené chování, vyskytující se v podstatě ve všech kulturách, nicméně jejich konkrétní podoba se samozřejmě liší podle společenského kontextu a přírodních podmínek, ve kterých se daná kultura rozvíjí.¹¹³ Mezi univerzálie patří jazyk, hry, tanec, zdobení těla, náboženství, příbuzenské systémy, společenská tabu, umění, dary atd.¹¹⁴

Zazní by mělo i zjištění, že žádná kultura není uzavřeným systémem z hlediska hranic a struktury. Všechny kultury se v každé chvíli mezilidské interakce postupně mění.¹¹⁵ Hovoří se tak čím dál častěji o kulturách jako o procesu,¹¹⁶ který by se dal přirovnat k metafoře tavícího kotle.

Neustále se přimíchávají nové a nové přísady (původně stojící vně i uvnitř společnosti), které s původními prvky (kulturními jevy a prvky) vytváří nová spojení. Tato metafora popisuje odborné termíny exogamní (vnější) a endogamní (vnitřní) kulturní změny. Vnitřní změny probíhají nejrůznějšími inovacemi (reinterpretací a revitalizací stávajících kulturních praktik a jevů), zatímco hlavní exogamní změnou je difuze, čili přebírání původně cizích kulturních prvků z jedné kultury do druhé.¹¹⁷ Zastřešujícím pojmem je obecnější akulturace neboli vzájemné ovlivňování dvou a více kultur, které jsou spolu ve vzájemném, často dlouhodobém,

¹¹¹ ERIKSEN, ref. 103., s. 284.

¹¹² Tamtéž, s. 279.; ERIKSEN, ref. 98., s. 59-61.; GIDDENS, ref. 100., s. 36-37.; SOUKUP, ref. 100., s. 45; SOUKUP, ref. 102., s. 107.

¹¹³ GIDDENS, Anthony. Typy společností. In: *Sociologie*. Vyd. 1. Praha: Argo, 1999, s. 62. ISBN 80-7203-124-4.; ERIKSEN, ref. 98., s. 59-61.

¹¹⁴ GIDDENS, ref. 113., s. 62.

¹¹⁵ MURPHY, ref. 97., s. 33.

¹¹⁶ ERIKSEN, Thomas Hylland. Globální, lokální a glokální. In: *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2008, s. 58-59. ISBN 978-80-7367-465-6.

¹¹⁷ SOUKUP, ref. 100., s. 43-44.

styku.¹¹⁸ Příkladem těchto vzájemných kulturních výměn je v kontextu české společnosti přijetí kakaa, brambor, čaje, deštníku, písma, kalhot, křesťanství, nacionalismu, desítkové soustavy, demokracie atd. Tento výčet přijatých kulturních jevů a prvků má ukázat, že hovořit o izolované a „čisté“ kultuře není nikde a nikdy, především v dnešní fázi globalizace, na místě.¹¹⁹

Uvědomění si výše popsaných faktů bylo nezbytné pro postupný přechod od teorie kulturního primordialismu a unilineárního evolucionismu k dnešnímu diskurzu kulturního relativismu a historického partikularismu.¹²⁰ Odklon vědeckého myšlení od principu, že příslušnost ke kultuře (šířeji civilizačnímu okruhu) a z ní vyplývající chování je vrozené (z čehož vyplýval i esencialistický pohled na charakter členů dané skupiny) k dnešnímu diskurzu o nutnosti chápat každou kulturu v jejím individuálním rámci a měřit ji obrazně jejím vlastním metrem, trval postupně od konce 19. století až do začátku druhé poloviny 20. století.¹²¹

Obdobně jako u rasismu, stály u zrodu představ vrozené kultury, a všeho co s sebou nese (především etnicitu), mocenské důvody.¹²² Jak už bylo řečeno u rasismu, různé představy o vrozených vlastnostech lidí se v Evropě objevovaly už od starověku (viz Aristotelovy teze, že ten, kdo se narodí jako svobodný člověk, by nemohl přirozeně žít do konce života jako otrok).¹²³

Navíc v samém slově kultura je obsažen v našem evropském kontextu hodnotící prvek. Prvním, kdo slovo kultura (v originále cultura) použil, byl dle historiků řečník Cicero, který tak přeložil starořeckou frázi péče o duši (epimeleia). Ta se nyní spojila s původním latinským slovem colere (obydlovat, kultivovat půdu/obhospodařovat).¹²⁴ Dohromady vznikl význam aktivního konání s cílem dosáhnout vyššího vzdělání a duševního rozvoje (dodnes obsaženo ve slově kultivovaný, ve významu vzdělaný). Metaforicky vyjádřeno jako farmář obhospodařující půdu s cílem ji zušlechtit, aby nesla kýžené plody.¹²⁵ Zprvu barbaři, pak pohané a později při kolonizaci „primitivové“, byli z našeho pohledu „nekultivovaní“ (zvláště při srovnání úrovně technologií) a naší „povinností“ bylo jim přinést civilizaci.¹²⁶ Jelikož byli z europocentrického pohledu na „nižší“ úrovni, došlo myšlenkovým obratem

¹¹⁸ MURPHY, Robert. Vyvíjející se svět. In: *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Vyd. 1. Praha: Slon, 1998, s. 206-208. ISBN 80-85850-53-2.

¹¹⁹ MURPHY, ref. 97., s. 34-35.

¹²⁰ ERIKSEN, Thomas Hylland. Stručné dějiny antropologie. In: *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2008, s. 21-37. ISBN 978-80-7367-465-6.; SOUKUP, ref. 100., s. 28-52.

¹²¹ ERIKSEN, ref. 120., s. 23-27.

¹²² TESAŘ, Filip. Teoretická východiska. In: *Etnické konflikty*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2007, s. 17. ISBN 978-80-7367-097-9.

¹²³ HRABOVSKÝ, Milan. Protorasové „teorie“ bez pojmu rasa. In: *Rasa: Rasová klasifikácia ľudí*. Vyd. 1. Bratislava: Veda, 2018, s. 83-96. ISBN 978-80-224-1642-9.; MURPHY, ref. 97., s. 29.

¹²⁴ SOUKUP, ref. 100., s. 28-29.

¹²⁵ Tamtéž

¹²⁶ GIDDENS, ref. 1., s. 238.; TESAŘ, ref. 122., s. 16-17.

k hierarchizaci kultur. Společnosti na „nižším“ stupni civilizačního vývoje se měli, v duchu pozdější teorie evolucionismu, časem přiblížit k evropskému vzoru, který měl být „vrcholem“ kulturního vývoje.¹²⁷ Tím, že šlo o evoluci, nemohli původní obyvatelé kolonií „přeskočit“ určité vývojové fáze (v dobovém diskurzu od divošství, přes barbarství k civilizaci¹²⁸) k Evropanům (i přes jejich přijetí evropských jazyků, písma, státního uspořádání atd.). Museli dle tehdejších slov „dospět“.¹²⁹

Obdobné myšlenky končí s růstem kritiky eugeniky, evolučního sociálního darwinismu v této extrémní formě a terénním výzkumem, který pomohl lépe a přesněji poznat od Evropanů vizuálně velmi odlišné skupiny. Pomyslnou poslední tečkou za hlasitějším obhajováním vrozených kulturních vzorců ve vědeckém prostředí udělal, obdobně jako u rasismu, nacismus a jeho zdokumentované praktiky.¹³⁰ Hlavní postavou, která měla nemalý podíl na konci evolucionistického pohledu, byl antropolog Franz Boas, který přišel s myšlenkou kulturního relativismu a historického partikularismu.¹³¹ Pod vlivem jeho práce a odkazu se už nemluví o jedné kultuře (se Západem na „vrcholu“), ale o individuálních a unikátních kulturách, které je odmítnuto morálně hodnotit jakýmkoliv zastřešujícím rámcem.¹³² Konstruktivistickou teorii, zpochybňující pro změnu primordialismus etnicity (a tedy i kultury), začal jako první razit v širší vědecké komunitě německý sociolog Max Weber. Pod jeho vlivem, obdobně jako u Boase, se vnímání etnicity a kultury posunulo od něčeho, co je vrozené, k něčemu, co je čistě naučené.¹³³

Na kulturu bezprostředně navazuje další nejen pro modernitu důležitý koncept – etnicita. Etnicita je druhem sociální identity či přímo druhem sociální organizace.¹³⁴

Pojem etnicity v té nejobecnější rovině označuje: „*kulturní praktiky a názory určité skupiny lidí, které ji odlišují od ostatních. Příslušníci takové skupiny se považují za kulturně rozdílné od jiných skupin ve společnosti a ta je tak rovněž vnímá.*“¹³⁵

¹²⁷ ERIKSEN, ref. 120., s. 23.; TESARĚ, ref. 122., s. 17.

¹²⁸ MURPHY, ref. 118., s. 196-197.

¹²⁹ Tamtéž, s. 195-196.

¹³⁰ SOUKUP, ref. 100., s. 36-37.

¹³¹ ERIKSEN, ref. 120., s. 26-27.

¹³² SOUKUP, ref. 100., s. 34-37.

¹³³ MEER, Nasar. Ethnicity. In: *Race and Ethnicity*. Vyd. 1. Los Angeles: Sage, 2014, s. 38. ISBN 978-0-857-867-9.

¹³⁴ GIDDENS a SUTTON, ref. 4., s. 665.; JAKOUBKOVÁ BUDILOVÁ, Lenka et al. Etnické skupiny, hranice a studium etnicity před rokem 1969 a po něm. In: *Etnické skupiny, hranice a identity*. Vyd. 1. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2020, s. 30. ISBN 978-80-7325-505-3.

¹³⁵ GIDDENS, ref. 1., s. 228.

Kulturními rozdíly, které jsou u etnicit považovány za zásadní, jsou nejčastěji společné dějiny a původ (i třeba domnělý), náboženství, způsob oblékání, jazyk, životní styl, fenotyp či sounáležitost s určitým teritoriem.¹³⁶

Obdobně jako kultura se etnicita každodenně reprodukuje mezi svými členy praktikováním nejrůznějších tradic, rituálů, opakováním mýtů (například jak praotec Čech přišel jako první osídlit zemi zaslíbenou), popřípadě zapojením svých členů do chodu společenských institucí.¹³⁷ Nejdůležitější z hlediska jedince je ovšem etnická reprodukce nastávající v procesu socializace, kdy se etnicita stává, například spolu s genderem, jednou z primárních identit. Na nich pak jedinec staví v sekundární socializaci své další identity.¹³⁸ Přesto, že jde o primární identitu, nebrání to skutečnosti, že její využití je velmi situační a stejně jako třídní příslušnost se dá, obtížně, ale přesto za určitých okolností, změnit.¹³⁹

Problém při změně etnicity nastává, pokud širší etnická skupina není schopna asimilovat daného jedince, z důvodů jeho specifických rysů, tzv. odolných vůči entropii (typicky fenotyp), které pokládá za důležité.¹⁴⁰ Ukázkově se jedná o situaci, kdy se Afroameričan rozhodne stát Čechem, nebo Němcem. Jelikož obě etnika staví příslušnost primárně na jazyku a pokrevním spříznění, měl by u značné části populace, i přes perfektně vypilovanou znalost jazyka bez přízvuku, problém s automatickou klasifikací jakožto jejich vlastního člena.

V ještě složitější situaci jsou jedinci, kteří zosobňují tzv. etnické anomálie. Jde o lidi, kteří patří svými kulturními rysy do několika etnických skupin naráz.¹⁴¹ V případě konfliktu mezi etniky vytváří okolí silný tlak na daného (anomálního) jedince, aby si vybral stranu. V dobách klidu zase jedinec může buď bezproblémově přecházet etnické hranice a využívat svoji výhodu nezařazenosti, nebo má tu smůlu, že ho nechce ani jedna z potencionálních etnicit začlenit mezi sebe.¹⁴² Z české historie 20. století se typicky jednalo o česko-německy hovořící židy s německým jménem žijící po několika generacích v etnicky českém vnitrozemí.

¹³⁶ ERIKSEN, Thomas Hylland. Etnicita. In: *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2008, s. 317. ISBN 978-80-7367-465-6.; SOUKUP, ref. 100., s. 317.; GIDDENS, ref. 1., s. 228.; MEER, ref. 133., s. 37.; TESAŘ, ref. 122., s. 19-21.

¹³⁷ ERIKSEN, ref. 136., s. 318.; GIDDENS a SUTTON, ref. 4., s. 666.; TESAŘ, ref. 122., s. 20.

¹³⁸ ERIKSEN, Thomas Hylland. Místní uspořádání. In: *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2008, s. 82-84. ISBN 978-80-7367-465-6.; GIDDENS a SUTTON, ref. 8., s. 303-305.

¹³⁹ ERIKSEN, ref. 136., s. 320-321, 326-327.

¹⁴⁰ ERIKSEN, Thomas Hylland. Politika identity: nacionalismus a menšiny. In: *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2008, s. 342. ISBN 978-80-7367-465-6.

¹⁴¹ ERIKSEN, ref. 136., s. 320.

¹⁴² Tamtéž; TESAŘ, Filip. Sociologie konfliktu aneb Proč se někteří snesou a jiní ne. In: *Etnické konflikty*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2007, s. 138. ISBN 978-80-7367-097-9.

Etnicita se objevuje v důsledku kontaktu jedné kultury s druhou. Lidé si totiž všímají kulturních rozdílů zpravidla až ve chvíli, kdy dojde ke vzájemným stykům či sporům.¹⁴³ Etnicita je tak svým způsobem druhem vztahu, který vzniká mezikulturním stykem. Přičemž ona interakce jedné skupiny s druhou je zásadní právě pro kulturu jakožto nositele etnicity, jelikož během kontaktů dochází k definici vzájemných hranic (nehledě na jejich prostupnost) a tedy toho, kdo jsme my a kdo jsou oni.¹⁴⁴

Inkluzivní charakter etnicity jde ruku v ruce i s její exkluzivitou. Může přeci existovat jen potud, pokud do ní někdo nesmí, popřípadě není jejím členem.¹⁴⁵ Až do 60. let 20. století se předpokládalo, že zásadním aspektem, který definuje etnicitu, jsou tzv. objektivní kulturní rozdíly (výčet všech kulturních prvků, které jsou s danou etnicitou spjaty). Jinými slovy, čím jsou objektivní rozdíly mezi skupinami větší, tím má mít etnicita větší váhu.¹⁴⁶

Tento koncept byl nabourán především antropologem Fredrikem Barthem a jeho úvodním příspěvkem (esejí) v knize *Etnické skupiny a hranice* (1969). Přišel s tezí, že: „*Znaky, které se berou v úvahu, nejsou součtem objektivních rozdílů, ale pouze těmi, které sami členové dané skupiny považují za důležité.*“¹⁴⁷ Od té doby jsou sebedefinice a definice od cizích skupin spolu s hranicemi, které jsou podle skupinových tvrzení postaveny, brány jako hlavní kritéria udržující existenci dané etnicity.¹⁴⁸

S tímto pohledem se změnil i prvotní předpoklad, v jakých situacích se zvyrazňuje důležitost etnické identity. Nyní je dominantní představa, že etnicita začíná hrát větší roli v situacích, kdy jsou kulturní rozdíly mezi skupinami malé (zmenšují se) a meziskupinová interakce roste.¹⁴⁹ Jde o to, že skupiny se při popsané situaci na první pohled hůře odlišují, a tudíž je obtížnější stanovit hranice. Existence jasně stanovených hranic je přitom pro skupinu zásadní pro ochranu toho, co sama považuje za vzácné.¹⁵⁰ Tento myšlenkový obrat se mimo jiné snaží vysvětlit jednu z možných příčin růstu významu etnické příslušnosti v dnešním globalizovaném světě, kde se množství objektivních kulturních rozdílů snižuje.¹⁵¹

Výše bylo napsáno, že etnicita je druhem sociální organizace. O tu se jedná proto, že každá etnická skupina se organizuje (etnicky mobilizuje) za účelem vyjádření svých zájmů

¹⁴³ ERIKSEN, ref. 136., s. 315.

¹⁴⁴ JAKOUBKOVÁ BUDILOVÁ, ref. 134., s. 29-31.

¹⁴⁵ ERIKSEN, ref. 136., s. 327.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 317.

¹⁴⁷ MEER, ref. 133., s. 39. Vlastní překlad z anglického originálu s přihlédnutím k jiným překladům v mnou použité literatuře.

¹⁴⁸ Tamtéž

¹⁴⁹ ERIKSEN, ref. 136., s. 317.

¹⁵⁰ GIDDENS a SUTTON, ref. 4., s. 673.

¹⁵¹ ERIKSEN, ref. 136., s. 317.

a ochrany vzácných zdrojů – moc, materiální statky, prestiž, informace, symbolický kapitál (jazyk, diskurz, vzorce chování ve společnosti) či etnický majetek (symboly).¹⁵² Hranice pak slouží k udržování jistého exkluzivního přístupu ke zdrojům, respektive zdroje proudí podél hranic, čímž je opět zvýrazňují.¹⁵³ Za nástroje udržující tyto hranice můžeme považovat různé omezování právních, ekonomických, fyzických, či rodinných styků (endogamie).¹⁵⁴ Extrémní formy udržování kontroly nad zdroji jsou systematická diskriminace a fyzická segregace/izolace.¹⁵⁵ Skupina cítící se existenčně ohrožena z vnějšku se může k jisté fyzické izolaci rozhodnout sama.¹⁵⁶

Dalším způsobem, jak se skupiny vůči sobě vymezují, jsou stereotypy a na ně navazující předsudky. Každá skupina pro zvýraznění odlišností a zdůraznění sounáležitosti produkuje stereotypní tvrzení. Používá tak výše zmíněný schematizující mechanismus kategorizace v rámci identifikace své in-group proti cizí out-group.¹⁵⁷ Jde o „*zjednodušené popisy kulturních rysů jiných skupin, o jejichž existenci je klasifikující skupina přesvědčena.*“¹⁵⁸ Často mají nejen popisný, ale především morálně hodnotící charakter – „zlaté české ručičky“, „hluční Italové“, „hloupí Američané“ atd. Skupiny tímto způsobem legitimizují své pozice a často i vnitřní uspořádání.¹⁵⁹ Pokud docházelo například k segregaci židů z náboženských důvodů, nebylo nic jednoduššího pro udržování jejich nevýhodného postavení, než je účelově antisemitsky onálepkovat jako neznabohy, kteří mohou za smrt Krista, a navíc praktikují všemožné tajemné rituály. Pokud stereotypy silně zakořenily, stávají se rigidními vůči změnám v podobě předsudků.¹⁶⁰

Spousta podobných výroků pramení z etnocentrismu, kdy se daná skupina dívá na svět jako celek svým hodnotovým žebříčkem, podle kterého hodnotí nejen „své“ prostředí, nýbrž i cizí skupiny a jejich praktiky.¹⁶¹ Takový přístup je v základu pochopitelný, protože upevňuje skupinovou sounáležitost posilováním stejného pohledu na svět.¹⁶² Zároveň jím lze ovšem ospravedlnit účelové chování k jiným skupinám, například výše popsaný

¹⁵² ERIKSEN, ref. 140., s. 343.; ERIKSEN, ref. 136., s. 323–324.; GIDDENS a SUTTON, ref. 4., s. 673.

¹⁵³ JAKOUBKOVÁ BUDILOVÁ, ref. 134., s. 31.; MEER, ref. 133., s. 39.

¹⁵⁴ GIDDENS, ref. 1., s. 236.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 241–243.

¹⁵⁶ ERIKSEN, ref. 140., s. 343.

¹⁵⁷ ERIKSEN, ref. 136., s. 319.; GIDDENS a SUTTON, ref. 4., s. 668.; TESAŘ, Filip. Psychologie konfliktu aneb Co nás pohání vpřed. In: *Etnické konflikty*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2007, s. 65–67. ISBN 978-80-7367-097-9.

¹⁵⁸ ERIKSEN, ref. 136., s. 319.

¹⁵⁹ Tamtéž

¹⁶⁰ GIDDENS, ref. 1., s. 231–232.

¹⁶¹ HEYWOOD, Andrew. Proces tvorby a realizace politiky. In: *Politologie*. Vyd. 3. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008, s. 490. ISBN 978-80-7380-115-1.

¹⁶² ERIKSEN, ref. 136., s. 319.; ERIKSEN, Thomas Hylland. Úvod: Srovnání a souvislosti. In: *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2008, s. 17–19. ISBN 978-80-7367-465-6.

rasismus. Dalším podobným postojem k okolí může být až krajní nesnášenlivost obecně v podobě xenofobie, kdy jsou apriorně odmítány cizí kulturní/etnické vlivy.¹⁶³ Je důležité zmínit, že předběžná opatrnost při styku etnické skupiny s úplně novými lidmi jiné kultury je naprosto přirozenou reakcí. Stává se xenofobní až ve chvíli, kdy přeroste v systematický přístup k okolí často doprovázený konkrétními diskriminujícími praktikami či přímo fyzickým útokem.¹⁶⁴

Skupiny spolu, i přes veškeré vymezení, v drtivé většině případů komunikují. Často protože jim nic jiného nezbyvá, pokud chtějí mít alespoň dílčí přístup k vzácným zdrojům. Navíc i omezená spolupráce se ukazuje dlouhodobě výhodnější než izolace a konflikt.¹⁶⁵ Ve chvíli zápasu o zdroje se objevují tři základní typy mezietnických styků – konflikt, spolupráce a soutěž.¹⁶⁶ Přičemž od spolupráce se přechází k soutěži, když se zdroje stávají vzácnější a naše koncentrace na dosažitelný cíl roste (v rámci nerovné soutěže může taktéž docházet k určitým diskriminačním praktikám).¹⁶⁷ Konflikt vypukne až ve chvíli, kdy se stanovená pravidla soutěže zdají být svazující a možnost eliminace přístupu nepřítele ke zdroji skýtá více pomyslných výhod nad riziky spojenými s nekontrolovatelností konfliktu.¹⁶⁸ Pokud už konflikty vypuknou, jsou zpravidla nižší intenzity a tzv. nepřímé (bez všudypřítomného fyzického násilí, obvykle nastavením zvýhodňujících privilegií pro jednu skupinu).¹⁶⁹ Etnické otevřené konflikty s vysokou intenzitou (více než tisíc mrtvých ročně) jsou méně obvyklé. Typicky kvůli své všudypřítomnosti (nepřítelem není jen protistrana reprezentovaná vojáky, ale všemi svými členy), vleklosti a větší brutalitě.¹⁷⁰ Statistiky ukazují, že ačkoliv jsou otevřené etnické konflikty méně časté, jejich počet ve dvacátém století v čase rostl.¹⁷¹

Extrémní formou etnického konfliktu je genocida, kdy jde protistraně o totální eliminaci druhé skupiny. Té je dosaženo buď fyzickou likvidací nebo změnou podmínek, která způsobí ztrátu možnosti přežití znaků definujících danou skupinu (kulturní genocida – nucení ke konverzi, obecně k úplné asimilaci; politická genocida – například vyhlášení třídního boje

¹⁶³ TESARĚ, ref. 157., s. 69-70.

¹⁶⁴ Tamtéž, s. 69-72.; GIDDENS, ref. 1., s. 231.

¹⁶⁵ TESARĚ, ref. 122., s. 25-31.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 25.

¹⁶⁷ Tamtéž, s. 25-26.

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 26.

¹⁶⁹ Tamtéž, s. 26-27.

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 26.; TESARĚ, Filip. Filosofie konfliktů aneb Proč zabýváme. In: *Etnické konflikty*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2007, s. 193. ISBN 978-80-7367-097-9.

¹⁷¹ TESARĚ, Filip. Geografie konfliktů aneb Vždy a všude?. In: *Etnické konflikty*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2007, s. 97-114. ISBN 978-80-7367-097-9.

v SSSR).¹⁷² Genocida je moderní fenomén, jelikož k jejímu uskutečnění je potřeba rozsáhlý plán, alokace velkého množství zdrojů a systematické provádění určitých úkonů zpravidla hierarchizovanou organizací (armáda, milice) – toho je schopen na rozsáhlé úrovni až moderní stát.¹⁷³ Pokud se jedná o zabíjení v hromadném měřítku, ale nekoordinovaně a bez jasného plánu, jde o masové zabíjení, ke kterému bohužel docházelo již dříve.¹⁷⁴

Než se spustí jakýkoliv konflikt či diskriminace, je nezbytné danou etnickou skupinu dehumanizovat (nejčastěji přirovnáním ke zvířatům) a vytvořit z ní obětního beránka.¹⁷⁵ Jsou jimi v drtivé většině skupiny, které se díky svému minoritnímu postavení nemohou bránit. Násilím na nich se snaží protistrana dosáhnout nějakého materiálního nebo ideového obohacení, případně si ventiluje nashromážděné negativní emoce, kvůli svým vlastním vnitřním problémům.¹⁷⁶

V naprosté většině případů ale ke konfliktům, díky jejich nekontrolovatelnosti, nedochází.¹⁷⁷ Mnohem častější v rámci prolínání jednotlivých etnik je integrace nebo asimilace jiných etnických příslušníků. Asimilace je proces, v rámci kterého jedna etnická skupina upouští částečně nebo úplně (tehdy dochází ke splynutí) od své kultury (praktik, znaků) ve prospěch kultury místní majority.¹⁷⁸ Ta jí na oplátku umožní, za upuštění části své původní identity, se zapojit do chodu své vlastní společnosti. Tímto procesem má být dosaženo integrace¹⁷⁹ čili plnohodnotného zapojení příslušníků minority do fungování většinové společnosti, která je přijala. Zároveň se tak často stávají její integrální součástí.¹⁸⁰

V období po druhé světové válce dochází ke stále většímu kvantitativnímu růstu migrace, mezietnických kontaktů a snahy začlenit nově příchozí příslušníky jiných etnik do většinové společnosti. Z těchto důvodů se v posledních minimálně třiceti až čtyřiceti letech neustále zvyšuje zájem antropologie a sociologie o problematiku etnicity.¹⁸¹ Nejenom západní státy jsou díky imigraci čím dál více kulturně heterogenní (popřípadě jsou označovány jako multikulturní). Důsledkem tohoto trendu se před společenskými vědami objevují nové otázky a úkoly, především po přijetí kulturních práv, jakožto součástí třetí generace lidských práv

¹⁷² TESARĚ, ref. 170. (2.), s. 205-206, 211-214.

¹⁷³ Tamtéž, s. 207-213.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 212.

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 191-196.

¹⁷⁶ GIDDENS a SUTTON, ref. 4., s. 668.

¹⁷⁷ TESARĚ, ref. 122., s. 26-31.; TESARĚ, ref. 170. (2.), s. 193.

¹⁷⁸ ERIKSEN, ref. 140., s. 342.; TESARĚ, ref. 170. (2.), s. 212-214.

¹⁷⁹ Pojetí integrace se samozřejmě v jednotlivých státech dlouhodobě liší, viz rozdíl mezi USA a ČR.

¹⁸⁰ ERIKSEN, ref. 140., s. 342.; MEER, Nasar. Multiculturalism. In: *Race and Ethnicity*. Vyd. 1. Los Angeles: Sage, 2014, s. 86-87. ISBN 978-0-857-867-9.

¹⁸¹ GIDDENS, ref. 1., s. 228-229.; HEYWOOD, Andrew. Politika identity a multikulturalismu. In: *Politologie*. Vyd. 3. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008, s. 250-255. ISBN 978-80-7380-115-1.

v druhé polovině dvacátého století, zakládající nezpochybnitelnost práva na kulturní odlišnost.¹⁸² Nyní se tak snaží sociální vědci i politici zodpovědět otázku, jak nejlépe zajistit pokojné soužití kultury „původních“ starousedlíků s kulturou nově příchozích ve stavu, kdy není vyžadována úplná asimilace a ani by nebyla v tak velkém množství a v krátkém čase prakticky možná.¹⁸³

Multikulturalismus má dvojí význam. Buď jde o čisté konstatování, že v rámci jedné politické jednotky či společnosti je přítomno více etických skupin, nebo jde o ideologické pojetí společnosti.¹⁸⁴ V druhém případě jde o vizi, že vícero etnických skupin může žít v jednom státě a aktivně spolupracovat na jeho každodenním fungování. Ovšem za předpokladu, pokud všechna etnika sdílejí elementární konsensus na dodržování platných zákonů a přijmou základní ideje, na kterých stát a multietnické soužití staví.¹⁸⁵ V takovém případě je multikulturní společnost vnímána jako pestřejší, tolerantnější a schopná obstát i ve složitých situacích. Obecně má multikulturní soužití vést k obohacení dané společnosti jako celku.¹⁸⁶

Antropologové a sociologové potvrzují tezi, že multikulturní společnost (uvnitř kulturně heterogenní a navenek vystupující jako jedna politická a ekonomická jednotka¹⁸⁷) neznamená automaticky větší tenzi ve vnitroskupinových vztazích. Konflikty jsou vždy až důsledkem nerovného společenského uspořádání, kde je etnicita účelově zneužita.¹⁸⁸ Přičemž konfliktům se dá zabránit úspěšnou integrací nově příchozích, spolu se zabráněním koncentrace určitých etnik do územně segregovaných oblastí.¹⁸⁹

V otázce integrace, která musí být doprovázena alespoň minimální asimilací, se vede nejvíce sporů. Hlavním problémem je, jak zajistit faktický i domnělý stav rovnosti v situaci, kdy přijmeme určité úlevy nebo pravidla pro speciální zacházení s určitými etniky.¹⁹⁰ Jde o pokračování sporu universalistických myšlenek lidství a lidských práv s myšlenkami partikularismu, stejně jako o spor, jestli je důležitější jedinec, či společnost (kultura).¹⁹¹

Univerzální odpověď zatím sociální vědy ani žádná politická reprezentace nenašla. Problém je v tom, že každá politická jednotka dnešních většinově národních států,

¹⁸² MEER, ref. 180., s. 85.

¹⁸³ HEYWOOD, ref. 181., s. 252-258.

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 252.; MEER, ref. 180., s. 83-84.

¹⁸⁵ MEER, ref. 180., s. 87.

¹⁸⁶ HEYWOOD, ref. 181., s. 253.

¹⁸⁷ Tamtéž, s. 252-256.

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 257.

¹⁸⁹ TESAR, Filip. Řešení konfliktů. In: *Etnické konflikty*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2007, s. 217-221, 234-240. ISBN 978-80-7367-097-9.

¹⁹⁰ MEER, ref. 180., s. 85

¹⁹¹ HEYWOOD, ref. 181., s. 256-258.; MEER, ref. 180., s. 83.

má sebeidentifikaci postavenou na jiném principu, se kterým se musí individuálně pracovat. Lze uvést příklad států s více inkluzivním charakterem, kde se s občanstvím na multietnickém charakteru přímo pracuje. Typickým příkladem je USA, nebo později Velká Británie. Nicméně problémy s integrací většího množství nově příchozích i mezi etablovanými „starousedlíky“ se zde periodicky objevují.¹⁹²

Antropologické studie jasně ukazují, že proaktivní přístup státu (ať jsou rozdíly v politikách integrace jakékoliv) k imigrantům (včetně vzdělávací a jazykové podpory) je z dlouhodobého hlediska hodnocen jako úspěšnější (příchozími a jejich potomky). Naproti tomu státy, kam lidé přijdou a úřady se nestarají o jejich jazykovou vybavenost, uznávání kvalifikací, úspěšnost ve vzdělávacím procesu a způsob bydlení, mají větší pravděpodobnost, že bude u minorit docházet k pocitu odcizení a vytváření antagonistických nálad ve společnosti.¹⁹³

Vlivem všech výše popsaných důvodů bude výzkum etnicity a kultury jistě jedním z hlavních oborů zájmu sociálních věd ve 21. století na globální úrovni.

Etnicita a kultura v učebnicích ZSV

Ve středoškolských učebnicích je etnickým skupinám a kultuře věnováno poměrně značné množství prostoru, přičemž obě témata se v učebních textech přirozeně prolínají.

Jako kultura je v učebnicích prezentováno vše, co si jako jedinci osvojíme jakožto členové lidské společnosti.¹⁹⁴ Zmíněna je zpravidla v obecnější rovině duchovní a hmotná kultura. Konkrétně se mluví zejména o hodnotách, normách, a způsobech chování.¹⁹⁵ Jde o velmi podobný koncept, jaký zastával Edward Tylor, přičemž jeho slavná definice je citována pouze v jednom případě.¹⁹⁶ Zdůrazňována je univerzálnost kultury, která ve svých důsledcích znamená i její neskutečnou pestrost.¹⁹⁷

Typicky formulovaná definice kultury vypadá takto: „*Kultura je vše, co vzniklo společnou prací společnosti v oblasti hmotné i duchovní. Do kultury tak řadíme například jazyk, náboženství, společenské instituce, ale také věci denní spotřeby nebo techniku. Kulturu si člověk vytvořil uměle, v závislosti na své existenci v přírodě.*“¹⁹⁸

¹⁹² GIDDENS, ref. 1., s. 243-249.

¹⁹³ MEER, ref. 180., s. 88-89.

¹⁹⁴ BÍLÝ, ref. 47., s. 19-21.

¹⁹⁵ BUČEK, ref. 45., s. 75.; DOLEŽALOVÁ, Ladislava a VLKOVÁ, Marie. *Občanský a společenskovední základ. Psychologie*. Vyd. 2. Prostějov: Computer Media, 2020, s. 66. ISBN 978-80-7402-314-9.

¹⁹⁶ HABERMANN, ref. 68., s. 73.

¹⁹⁷ Tamtéž

¹⁹⁸ KOTLÁN, ref. 51., s. 57.

Naučenost kultury a vymezení se proti její vrozené podobě je učebnicemi důsledně opakována i několikrát za sebou viz: „**Kultura je naučená – tedy nikoli vrozená, zděděná.**“¹⁹⁹

Vliv kultury na chod společnosti se podle učebnic v konkrétní rovině odráží na tom, co každodenně vnímáme jako lidské a přirozené.²⁰⁰ V jednom případě je konstatováno, že pojetí role muže a ženy ve společnosti, pojem spravedlnosti nebo i přátelství, že to vše je silně kulturně podmíněno.²⁰¹ Člověk je, dle jedné z učebnic, se svou kulturou spjat takovým způsobem, že kultura svými produkty dokáže ovlivnit strukturu jeho myšlení (viz následující úryvek).

„Způsob a styl myšlení lidí ovlivňuje mimo jiné i gramatická struktura jazyka a slovní zásoba. Některé kultury disponují pojmy, které se jinde neobjevují. Sociologie např. zjistila, že členové tzv. přírodních národů se oproti příslušníkům euroamerické kultury mnohem méně spoléhají na logiku a kritické myšlení a upřednostňují spíš intuici a pocit sounáležitosti s celkem.“²⁰²

Ba co více, lze se s ideály své společnosti ztotožnit do té míry, že pro jejich naplnění člověk potlačí své vrozené pudy.

„Kulturní tlak může vést jednice dokonce i proti vlastní biologické podstatě: člověk je schopen obětovat za ideu či za záchranu druhého vlastní život, vytěsnit nebo ovládat některé tělesné potřeby.“²⁰³

Učebnice si v rámci bohatosti kultur poměrně často všimají i odlišných stravovacích návyků.²⁰⁴ Oblíbené jsou kontrasty, kdy „se nám např. přičí pojídat psy, protože pes má v naší kultuře místo ‚nejlepšího přítele člověka‘. Beze všeho, ale pojídáme krávy, které jsou naopak posvátné v indické kultuře.“²⁰⁵

Téměř vždy se objevují příklady odlišného pojetí konkrétních norem a hodnot, zejména, jak vypadají alternativy k monogamnímu manželství.

„V jiných společnostech a kulturách existují odlišné uznávané typy manželských svazků. Zatímco náš model je monogamní (svazek jednoho muže a jedné ženy), v mnoha místech světa existují svazky polygamní, které mají dvě základní formy: polygynie (česky mnohoženství) je typická např. u afrických kmenů, kde může počet manželek vypovídat o majetnosti muže. Spolyandrii (mnohomužstvím) se setkáváme např. v Tibetu či v indickém Ladaku.“²⁰⁶

¹⁹⁹ KONEČNÁ, Tereza, ZÁVODNÝ POSPÍŠIL, Jan a ZÁVODNÁ, Lucie Sára. *Občanský a společenskovední základ. Sociologie, média.* Vyd. 2. Prostějov: Computer Media, 2018, s. 40. ISBN 978-80-7402-239-5.

²⁰⁰ DENGLEROVÁ, ref. 58., s. 30, 33.

²⁰¹ DOLEŽALOVÁ a VLKOVÁ, Marie, ref. 195., s. 12.

²⁰² DENGLEROVÁ, ref. 58., s. 13.

²⁰³ GILLERNOVÁ a BURIÁNEK, ref. 42., s. 115.

²⁰⁴ SCHÖN, ref. 67., s. 46.

²⁰⁵ DENGLEROVÁ, ref. 58., s. 33.

²⁰⁶ DUFEK, ref. 43., s. 11.

Méně pestrý se ukazuje být výběr toho, co bude v dané lokalitě považováno za připsaný společenský status. Zde učebnice ukazují, že i přes obecnou kulturní rozmanitost se lidé soustředí na vzájemné fyzické rozdíly a původ jednotlivců (kasta, rasa, barva pleti, pohlaví, fyzický vzhled, rodová příslušnost atd.).²⁰⁷

Vůbec nejčastěji se učebnice u rozdílného pohledu kultur na svět v hodnotové oblasti soustředí na to, co je v dané společnosti považováno za deviantní. Shodují se, že navzdory nejrůznějším teoriím o původu deviantního chování (jako například u biologické teorie), je nastavení pravidel a sankcí za ně společensky determinované (viz citace).

„Normy jsou kulturně a historicky podmíněné (relativní), totéž chování může být normální v jedné kultuře a deviantní v jiné (polygamie).“²⁰⁸

„Co jedna kultura považuje za normální, může jiná kultura považovat za trestný čin.“²⁰⁹

V některých případech učebnice upozorňují, že rozhodující slovo v dané společnosti při určování toho, co už není považováno za standartní chování, mají mimo jiné lidé se značným vlivem.

„Podle této teorie je možné za zdroj etiketizace, udělování nálepek (etiket) za určité činy, považovat reprezentanty moci ve společnosti (bohaté, starší, politiky, etnické většiny, ale i učitele ve škole nebo vychovatelky v polepšovně). Pravidla, podle kterých jsou deviace definovány a posuzovány, jsou koncipována mocnými, proto zjednodušeně řečeno můžeme říci, že žádný čin není kriminální sám o sobě, ale pouze pokud je jako kriminální chápán ze strany mocných.“²¹⁰

Učební texty uvádí i několik konkrétních příkladů norem, které se odlišují od našich pravidel na západě.

„Mohou to být např. fyzické tresty za porušení zákona v některých arabských státech, což by v České republice bylo v rozporu se zákonem. Na Kypru je považováno za porušení normy, pokud jede vdaná žena s cizím mužem v autě. V Japonsku je za smuteční barvu pokládána bílá – pokud byste se dostavili na pohřeb v tmavém oděvu, dopustili byste se trapného společenského prohřešku...“²¹¹

„V jiných oblastech světa (například v Thajsku) je například velmi těžce postihováno pašování drog (dokonce v řádu i desítek let těžkého žaláře).“²¹²

Různorodosti společenských norem odpovídá i množství znaků, které mohou být považovány za sociální stigma. Přičemž u tohoto typu atributu se při konkrétním výčtu

²⁰⁷ BUČEK, ref. 45., s. 59.; ZUBÍKOVÁ a DRÁBOVÁ, ref. 41., s. 149.

²⁰⁸ BUČEK, ref. 45., s. 80.

²⁰⁹ KONEČNÁ, ZÁVODNÝ POSPÍŠIL a ZÁVODNÁ, ref. 199., s. 23.

²¹⁰ HABERMANN, ref. 68., s. 87.

²¹¹ KONEČNÁ, ZÁVODNÝ POSPÍŠIL a ZÁVODNÁ, ref. 199., s. 23.

²¹² ZLÁMAL, Jaroslav, BELLOVÁ, Jana a HALUZA, Jakub. *Občanský a společenskovední základ. Právo*. Vyd. 3. Prostějov: Computer Media, 2019, s. 92. ISBN 978-80-7402-297-5.

neuvádějí z našeho pohledu žádné „exotické“ příklady: „*Sociálním stigmatem nejčastěji bývá tělesné znetvoření, duševní porucha, rasa, náboženství či sexuální orientace.*“²¹³

Navzdory všem zmíněným kulturním odlišnostem jsme my lidé v lecčems stejní. Například náš fyzický a psychický vývoj prochází, nehledě na kulturu, stejnými fázemi.²¹⁴ Univerzální práci naší psychiky s emocemi se jedna učebnice pokusila ukázat na experimentu Paula Ekmana.

„Americký psycholog Paul Ekman studoval v 60. letech 20. století domorodce z kmene Fore na Nové Guineji. Chtěl zjistit, zda se jejich obličejový výraz primárních emocí výrazně liší od americké populace, či nikoli. Domorodci, kteří nikdy nepřišli do styku se západní kulturou, byli schopni rozpoznat emoční výrazy obličeje Američanů zhruba s 80 % přesností. Se stejnou přesností také američtí studenti rozpoznávali výrazy domorodých obyvatel na fotografiích, které jim byly předkládány. Výsledky výzkumu tedy dokazují, že základní emoce a jejich obličejové výrazy jsou v různých kulturách obdobné.“²¹⁵

Na tyto všelidské základy psychiky se snaží navázat interkulturní psychologie. Zkoumá, co všechno dokáže kultura nadstavit nad onu psychickou jednotu lidstva, viz následující úryvek.

*„Jak uvádí Jan Průcha ve svém díle *Interkulturní psychologie (2007)*, tento výklad odpovídá jen z části. Podle něj interkulturní psychologie popisuje a srovnává vlastnosti a procesy lidské psychiky v závislosti na kulturních faktorech založených na odlišnosti etnik, národů, rasových, náboženských, či jazykových skupin. Psychologové zaměřují zkoumání na variabilitu vyskytující se mezi těmito společenstvími, která se projevuje odlišnostmi v kognitivních procesech (v myšlení, poznávání světa), v interpersonálním chování a předsudcích, v komunikaci lidí, v hodnotových orientacích, postojích, ve výchově v rodině i ve školách.“²¹⁶*

Atypickým příkladem, jak mohou být naše kognitivní procesy dotčeny prostředím, ve kterém vyrůstáme, je bezesporu tento:

„Britský antropolog Colin Turnbull zkoumal africké domorodce Pygmeje, kteří strávili celý svůj život v pralese. Vzal jednoho z nich do auta a jel s ním stepí. Při pohledu na vzdálené pasoucí se stádo buvolů se Pygmej zeptal, co je to tam za podivný hmyz. Když přijeli k buvolům blíž, dostal domorodec velký strach z domnělého kouzla, které se odehrávalo před jeho očima. Pygmej totiž neměl zkušenost s většími vzdálenostmi, protože žil celý život mezi stromy. Uvedený příklad dobře dokládá vliv kulturního prostředí na naše vnímání.“²¹⁷

²¹³ REITTER, František et al. *Základy společenských věd: neoficiální průvodce přípravou na přijímačky ze ZSV a na SCIO testy*. Vyd. 1. Lelekovice: Scholastik, 2022, s. 40. ISBN 978-80-907382-7-0.

²¹⁴ DUDÁK, Vladislav. *Občanská nauka pro střední odborná učiliště*. Vyd. 1. Praha: SPN – pedagogické nakladatelství, 2003, s. 11-14. ISBN 80-7235-237-7.

²¹⁵ DENGLEROVÁ, ref. 58., s. 51.

²¹⁶ DOLEŽALOVÁ a VLKOVÁ, Marie, ref. 195., s. 12.

²¹⁷ DENGLEROVÁ, ref. 58., s. 9.

Objevuje se i lehký náznak kulturních univerzálií, ovšem explicitně se tak o těchto kulturních praktikách nehovoří. Typickým příkladem jsou v rámci směny „první druhy“ peněz. Z evropského prostředí se hovoří o Slovanech a jejich plátnu či Římanech a jejich dobytku.

*„Ve starém Římě byl tímto druhem zboží **dobytek** (latinsky **pecun**, z toho se vyvinul i pozdější latinský název pro **kovové peníze**, tj. **pecunia**). U starých Slovanů se tímto zbožím stalo **plátno**, z toho se pak vyvinulo české pojmenování této směny – sloveso **platit**.“²¹⁸*

Obdobné příklady jsou uváděny z míst napříč zeměkouli, namátkou uvádím jeden: „Na ostrově Jap v Mikronésii se dodnes platí velkými kamennými koly.“²¹⁹ Učebnice přiznávají, že různé praktiky v rámci směny nejsou prvotně evropským výtvozem, například papírové peníze tisknuté v 7. století v Číně.²²⁰

S kontrasty učebnice pracují především ve snaze ukázat rozdíly mezi praktikami u nás a ve světě. Zajímavě se to projevuje při výběru konkrétních příkladů. Výše byly uvedeny podoby manželství v Nepálu, Indii a Tichomoří, jaké mají zákony v Thajsku, pojetí barev v Japonsku, vnímání prostoru u Pygmejů atd. Kulturní rozdíly (oproti českému prostředí) u nejobyčejnějších věcí/aktivit, které bychom mohli sledovat u Poláků, Němců, Španělů, Američanů atd., se neobjevují. Namísto toho se vybírají příklady praktik a míst spojených v našem prostoru často s pojmem exotický. Příkladem jsou indiáni, „přírodní národy,“ různé kmeny žijící nejlépe v pralese v Africe nebo třeba v Amazonii. Uvádím několik takových ideálních typů.

*„Procesní pravidla jsou do značné míry závislá na kulturní tradici. V některých zemích proto vedle soudů tak, jak je známe my, fungují soudy založené na tradicích konkrétního etnika. Typickým příkladem jsou kmenové, tzv. **náčelnické soudy** v Jihoafrické republice. Praxe těchto soudů směřuje podle vědeckých výzkumů častěji k dosažení smírného vyřešení sporu mezi účastníky než k autoritativnímu rozhodnutí, které je zpravidla typické pro soudnictví našeho typu.“²²¹*

„Představte si, že navštívíte lidi ze zcela jiné kulturní oblasti, třeba amazonské indiány. Pokud neznáte jejich kulturu, budete se vám s nimi jistě komunikovat značně obtížně. Jaká oblast kultury (materiální, duchovní či normativní) bude asi pro vás největším kamenem úrazu a největším nebezpečím pro vzájemné porozumění?“²²²

*„Bez **peněz** si nedokážeme představit svůj život. A přece i v dnešní době existují indiánské kmeny – např. na pomezí Brazílie a Peru -, jež peníze neznají. Jsou to většinou lovci,*

²¹⁸ BELLOVÁ, Jana et al. *Občanský a společenskovední základ. Ekonomie*. Vyd. 3. Prostějov: Computer Media, 2019, s. 17. ISBN 978-80-7402-279-1.

²¹⁹ DVOŘÁK, ref. 46., s. 121.

²²⁰ BELLOVÁ, ref. 218., s. 57.

²²¹ DOBEŠOVÁ, ref. 65., s. 32.

²²² DUDÁK, ref. 44., s. 66.

kterí také pěstují maniok nebo banány a využívají naturální směnu. Netuší, k čemu by jim byly peníze či ukazatele jako hrubý domácí produkt (HDP), inflace aj. ²²³

„Evo Morales je prvním prezidentem z řad indiánského obyvatelstva: a) v Peru, b) v Bolívii, c) v Chile, d) v Brazílii“ ²²⁴

Dokonce i pozdně antický filosof, římský občan, sv. Augustin je vlastně „jiný“ svým původem.

„První ukázka pochází z díla jednoho z nejslavnějších církevních Otců, sv. Augustina. Augustin měl exotický původ – nešlo o rodáka z Říma, Athén ani Alexandrie, tehdejších center vzdělanosti. Tento učitel církve, který významně tvaroval západní mentalitu, se narodil a posléze sloužil jako biskup v severoafrické Numidii.“ ²²⁵

Jistá ozvěna evolucionistického myšlení se v učebnicích objevuje sice velmi sporadicky, ale přece. Ať už uváděním teorií J. J. Rousseaua, L. Morgana nebo O. Spenglera.

„Nejranější stádium vývoje společnosti je podle Morgana a) otroctví, b) divoštví, c) barbarství, d) civilizace“ ²²⁶

„Podle Rousseaua lidstvo prochází během vývoje základními etapami – divoštím, barbarstvím a civilizací – přičemž hlavním motivem přechodu mezi etapami je touha po blahobytu. Etapy divoštví si přitom Rousseau cení nejvíce, jelikož divoch je v jeho pojetí bytostí mravně čistou a jednající na základě soucitu, který v přírodním divošském stavu nahrazuje zákony, mravy a ctnosti.“ ²²⁷

„Pro O. Spenglera je civilizace a) nejvyšší stádium kulturního vývoje, b) nejpropracovanější systém práva a norem, c) nejvyšší stádium cyklického vývoje společnosti, d) zkosnatělá fáze cyklického vývoje kultury“ ²²⁸

Již v uvedené ukázce Rousseaua se navíc objevuje tvrzení o jistém ideálu, které není osamocené. Jsou to sice stále jednotky případů, ale romantizující názory o obecné blízkosti „přírodních národů“ vůči přírodě jako takové, a především tvrzení, že vztahy uvnitř těchto komunit nejsou tak konfliktní jako u nás, se stále objevují (viz citace).

„Slovo ‚mír‘ ukazuje již svým etymologickým původem a významem na původní pospolný život lidí v rodových svazech, rodech a kmenech, který byl založený na společném vlastnictví, sociální rovnosti a společné práci. Válka byl ještě neznámý pojem a mír byl ještě zcela normálním, přirozeným stavem lidského bytí.“ ²²⁹

²²³ DOBEŠOVÁ, ref. 65., s. 61.

²²⁴ KUBÁČEK, ref. 60., s. 29.

²²⁵ HABERMANN, ref. 68., s. 145.

²²⁶ HLAVICOVÁ, Lenka. *Sociologie: testy k přijímacím zkouškám na VŠ*. Vyd. 2. Praha: Amos, 2007, s. 94. ISBN 978-80-86917-10-8.

²²⁷ HABERMANN, ref. 68., s. 188.

²²⁸ HLAVICOVÁ, ref. 226., s. 94.

²²⁹ BÍLÝ, Jiří. *Základy společenských věd. I., Základy ekonomie, mezinárodních vztahů, logiky a teorie vědy*. Vyd. 1. Ostrava: Key Publishing, 2009, s. 6. ISBN 978-80-7418-012-5.

Obdobně působí téměř shodný popis zvykové/tradiční ekonomiky. Je obvykle líčena jako neschopná produkovat větší přebytky, její pravidla se předávají z generace na generaci, jedinec má přesně určené povinnosti a činnosti, které musí splnit. Navíc je typická pro lovce a sběrače, kočovníky a oblasti s nižším stupněm rozvoje. Následují ukázky pro ilustraci.

*„Tento ekonomický systém je charakteristický pro málo rozvinuté oblasti a země, kde se většina lidí zabývá zemědělstvím a lovem. Po dlouhou dobu se stejným způsobem vyrábějí a rozdělují stejné statky. Produkce je nízká a stačí pouze k tomu, aby se lidé uživilí. **Co a jak se bude produkovat a kdo to dostane, je určováno pozvolna se měnící tradicí.** Dnes je tento systém méně obvyklý než v dřívějších obdobích.“²³⁰*

„Zvykový systém znamená, že veškeré ekonomické chování je založeno na tradicích a zvycích, zkušenosti se přenáší z generace na generaci, typický pro primitivní civilizace, v Evropě existoval do středověku.“²³¹

Jedna učebnice i přesto v náznaku přiznává, že se zvyklostmi a tradicemi se musí vypořádat každý ekonomický systém.

*„**Zvyky, tradice, a obyčej** jsou faktory, které řídí ekonomické rozhodování a konání člověka. Mnohdy se tento systém projevuje i při řízení celé společnosti i její ekonomiky. I když je to systém charakteristický především pro dávnou historii lidstva, některé formy přežívají dodnes (výrazněji v rozvojových zemích, u domorodých kmenů). Dodržování různých zvyků a tradic ale patří ke každé společnosti a v určitých obdobích, které silně ovlivňují společenský život, s nimi ekonomika musí počítat.“²³²*

Náznamy evolucionismu se objevují specificky i v rámci vývoje státu a práva. Opakovaně se zdůrazňuje, že právo se vyvíjelo od zvykového (u rodů a kmenů) k psanému u prvních států. Navíc státy se zformovaly rozšířením počtu či vlivu původních kmenů, rodů a změnou podmínek (zemědělství, větší území, alokace zdrojů), kdy bylo nutné pro udržení řádu a nového nastavení vztahů změnit dosavadní kmenový systém uspořádání. Následuje trochu delší úryvek, který ovšem ukázkově popisuje všechny výše popsané aspekty.

*„**Zrod státu** je pevně svázán se vznikem zemědělství, neboť to vedlo k sociální diferenciaci ve společnosti a došlo ke vzniku potřeby právního řádu a vytvoření podmínek pro vznik správních struktur. Před vznikem státu a jeho správního systému docházelo k organizaci lidí podle pokrevního příbuzenství, kdy se lidé seskupovali do **rodů a kmenů** a pro uspořádání společenských vztahů byl podstatný **princip personality** spočívající ve spojení pravidel s příbuzenskými vztahy (tj. určitým rodem či kmenem), nikoli územím. Na jednom území tak mohli platit různé právní normy vztahující se na různé skupiny lidí. Se vznikem státu se ovšem začal uplatňovat princip odlišný, a to **princip teritoriality**, kdy docházelo*

²³⁰ BIŇOVEC, Karel. *Přehled učiva k maturitě. Ekonomika*. Vyd. 3. Praha: Fortuna, 2012, s. 20. ISBN 978-80-7373-105-2.

²³¹ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 43.

²³² NAVRÁTILOVÁ, Petra, JIŘÍČEK, Michal a ZLÁMAL, Jaroslav. *Finanční gramotnost*. Vyd. 4. Prostějov: Computer Media, 2021, s. 44. ISBN 978-80-7402-409-2.

*k územní organizaci obyvatelstva a dělení obyvatelstva dle území (nikoli příbuzenství).*²³³

Etnicita jako taková v učebnicích kulturní problematiku spíše doplňuje. Jakožto nositelka kultury zde figuruje hlavně jako platforma, skrze níž se řeší meziskupinové kulturní vztahy.

Etnická skupina je definována jako kulturní společenství odlišující se od ostatních především jazykem, fyzickými znaky a kulturními praktikami.²³⁴ Pouze dvakrát se objevuje zmínka o etnickém vědomí, jakožto osobním a dobrovolným ztotožnění se se skupinou a jejími členy.²³⁵ Obdobně málo se hovoří o materiální kultuře, náboženství a sounáležitosti k určitému území.²³⁶ Vzorová definice se hledá poměrně složitě. Etnicita totiž nemá, podobně jako kultura, nějaký samostatný úvod/charakteristiku v rámci kapitol o společnosti. Uvádím proto jednu z mála ucelených charakterizací etnicity: „**Etnikum** je skupina jedinců s vlastní etnicitou, tj. vědomím sounáležitosti, které se zakládá na společné kultuře, jazyce, historii, fyziologických znacích či původu.“²³⁷

Velmi málo se pracuje s tím, kdy význam etnicity v dané komunitě roste. Jsou to jednotky odkazů, skrze které se musí student sám nějak dovtípit, že význam etnicity roste při meziskupinovém styku nebo konfliktu.²³⁸

Etnické konflikty jsou na teoretické rovině zastoupeny hojně, především rozdělení konfliktů na realistické a nerealistické. Nerealistické konflikty fungují v rámci výkladu jako místo, kde se zpravidla vysvětlí princip obětního beránka (viz ukázka).

*„Pokud střet vychází z vlastní povahy vztahů mezi subjekty, jde o **konflikt realistický**. U nerealistického konfliktu je za protivníka vybírán náhradní nebo umělý objekt, který se ocitá v roli obětního beránka. Ten se pak stává terčem agrese, aniž by k tomu byl reálný důvod. **Nerealistický konflikt** může posloužit k ventilaci společenského napětí a v rámci politické manipulace dokonce k odvedení pozornosti veřejnosti od skutečných problémů (a jejich pravých viníků). Proto zřejmě přežívá i v moderní společnosti, kde se obrací proti etnickým menšinám nebo okrajovým skupinám, které nemají šanci se bránit. V našem evropském kulturním prostoru jsme v historii zaznamenali několik vln protizidovských tažení provázených někdy i pogromy. Problematika etnické nesnášenlivosti však dnes zasahuje mnohé země i části kontinentů.“²³⁹*

²³³ LOCHMANNOVÁ, Alena. *Veřejná správa: základy veřejné správy*. Vyd. 2. Prostějov: Computer Media, 2020, s. 17. ISBN 978-80-7402-417-7.

²³⁴ BÍLÝ, ref. 47., s. 64.; *3000 otázek a odpovědí na přijímačky*. Vyd. 1. Dašice: NaVysokou, 2011, s. 139. ISBN 978-80-86959-19-1.

²³⁵ DUFEK, ref. 43., s. 32.; HLAVICOVÁ, ref. 226., s. 50.

²³⁶ KONEČNÁ, ZÁVODNÝ POSPÍŠIL a ZÁVODNÁ, ref. 199., s. 39.

²³⁷ DUFEK, ref. 43., s. 32.

²³⁸ ČADOVÁ, PETRŽELOVÁ a ČERMÁKOVÁ, ref. 91., s. 111.; HABERMANN, ref. 68., s. 79.

²³⁹ BURIÁNEK, Jiří. *Sociologie: uvedení do základů sociologie pro gymnázia, vyšší odborné školy a neoborové vysokoškolské studium*. Vyd. 3. Praha: Fortuna, 2008, s. 74. ISBN 978-80-7373-028-4.

Konkrétní, například dlouhotrvající či zamrzlé, etnické konflikty se v učebnicích, s výjimkou náboženských (speciálně mezi Židy a muslimy, více o nich v další kapitole), prakticky neobjevují.²⁴⁰

Specifickým druhem etnického konfliktu je v učebnicích genocida. Opakovaně se zdůrazňuje, že její vykonání je v mezinárodní i české právní úpravě specificky závažným trestným činem.²⁴¹ Základní popis tohoto typu konfliktu je napříč učebnicemi velmi podobný. Následuje ukázka doplněná odkazem na OSN.

„Genocida byla Valným shromážděním OSN definována jako mezinárodní zločin vyhlazování příslušníků národních, etnických, rasových nebo náboženských skupin s cílem tyto skupiny částečně nebo úplně zničit.“²⁴²

Nejčastěji zmiňovanými oběťmi genocidy jsou Židé (respektive je vysvětlován pojem holokaustu a šoa), dále Arméni a nakonec Tutsiové a Hutuové.²⁴³ Statistiky počtu obětí genocid se, až na jedinou výjimkou, v učebnicích zaměřují na počet Židů zabitých během holokaustu.²⁴⁴

Genocida se taktéž spojuje se segregací, přičemž v tomto smyslu jsou segregace a genocida uváděny jako projevy silně nerovného postavení mezi etniky.²⁴⁵ Segregace samotná je mimo problematiku rasismu charakterizována jakožto účelové fyzické oddělení skupin, kdy utlačovaní žijí ve vymezeném prostoru (často označovaném jako ghetto).²⁴⁶ Zřídka se objevuje doplňující tvrzení, že segregovaná skupina se plnohodnotně nepodílí na fungování zbytku společnosti.²⁴⁷ Jedna ukázka pro ilustraci: „*segregace – příslušníci minorit jsou izolováni od většinové společnosti, žijí v ghettech a nemají možnost se podílet na společenském a občanském životě...*“²⁴⁸ Velmi specifickým příkladem je pak následující ukázka, která o segregaci hovoří v kontextu neúspěšného začlenění příchozích imigrantů. V citaci jsou sice zmíněny i menšiny, nicméně ukázka je z části referující o multikulturní a multietnické společnosti, kde se pojmy (jako integrace) vztahují především k imigrantům.

²⁴⁰ KUBÁČEK, ref. 60., s. 58, 131.

²⁴¹ KÁŇA, Pavel. *Maturujeme z práva: vybrané kapitoly českého práva, mezinárodního práva a práva Evropské unie pro střední školy: okruhy problémů a témata k maturitní zkoušce na střední škole*. Ostrava: Montanex, 2012, s. 251, 291. ISBN 978-80-7225-369-2.; RYSKA, Radovan et al. *Právo pro střední školy*. Vyd. 9. Praha: Eduko nakladatelství, s.r.o., 2022, s. 105-106. ISBN 978-80-88057-82-6.

²⁴² KONEČNÁ a MOUDRÝ, ref. 71., s. 68.

²⁴³ Tamtéž, s. 68.; KOTLÁN, ref. 92., s. 181.

²⁴⁴ DUFEK, ref. 43., s. 35.

²⁴⁵ KONEČNÁ, ZÁVODNÝ POSPÍŠIL a ZÁVODNÁ, ref. 199., s. 42.

²⁴⁶ BUČEK, ref. 45., s. 83.

²⁴⁷ DUFEK, ref. 43., s. 33.

²⁴⁸ KONEČNÁ, ZÁVODNÝ POSPÍŠIL a ZÁVODNÁ, ref. 199., s. 42.

„Segregace naopak označuje situaci, kdy se přistěhovalci či menšiny života společnosti nijak neúčastní, dostávají se do izolace a sami se necítí být součástí společnosti (např. žijí v tzv. ghettech, vykonávají podřadnou práci nebo vůbec nepracují).“²⁴⁹

Tato ukázka je zároveň jediná, kde je alespoň v náznaku vysvětlen důvod segregace jedné skupiny od druhé. Další texty jsou výhradně popisné (viz předposlední ukázka).

To jak spolu majoritní a minoritní etnika interagují a jak se etnicita reprodukuje, se studenti z učebnic dozvídají především pomocí pojmů – xenofobie, multikulturalismu, enkulturace, akulturace, asimilace, integrace, stereotypů, etnocentrismu a socializace.

*Socializace je vnímána jako proces, v němž se jedinec „přizpůsobuje kulturnímu prostředí, v němž žije, hovoříme o **obecné socializaci**. Během ní si osvojuje kulturu dané společnosti, její duchovní hodnoty, způsob komunikace apod. V tom, co se dítě učí a jak se učí, jsou menší či větší rozdíly (především mezi různými kulturami, etnickými skupinami, velikostí skupiny, ve které vyrůstá, apod.).“²⁵⁰*

Další učebnice k socializaci přistupují velmi podobně. Tedy jako k procesu, v němž se učíme být součástí společnosti s jejím systémem pravidel. Spíše z kontextu se student dovítí, že jde o způsob, jakým se daná kultura/eticita reprodukuje nejen mezigeneračně. Socializace se v učebnicích zároveň prolíná v různé míře s enkulturací.

„Za prvé se hovoří o vlastní socializaci, jakožto naučení se a přijetí souboru společenských norem a hodnot. Druhou složkou je již zmíněná enkulturace, což je přijetí kulturních hodnot.“²⁵¹

*„Každý člověk si kulturu osvojuje v procesu **enkulturace**, tzn. zvnitřňování kultury, jejich norem a vzorců.“²⁵²*

„Proces, jímž si člověk v průběhu svého života osvojuje kulturu dané společnosti, se nazývá a) inkulturace, b) akulturace, c) enkulturace, d) interkulturace“²⁵³

Použité citace mají ilustrovat dvojaký přístup učebnic k propojenosti obou procesů. Je samozřejmé, že pokud mluvíme o úspěšné socializaci (primární či sekundární), musí docházet v rámci učení i k přijímání tzv. kulturní gramatiky (soubor znalostí a procesů nutných k orientaci a možnosti adekvátně reagovat v dané kultuře²⁵⁴). Bez ní jsou jedinci naučená pravidla, fráze nebo symboly k ničemu. Osobně se domnívám, že jediný podstatný rozdíl, kterým učebnice tyto pojmy oddělují, je i výše zmíněný princip zvnitřnění naučených znalostí. Ten je i v obecné rovině pokládán za další stupeň socializace a enkulturace.²⁵⁵

²⁴⁹ DUFEK, ref. 43., s. 33.

²⁵⁰ DOLEŽALOVÁ a VLKOVÁ, Marie, ref. 195., s. 66.

²⁵¹ KOTLÁN, ref. 51., s. 61.

²⁵² DENGLEROVÁ, ref. 58., s. 33.

²⁵³ HLAVICOVÁ, ref. 226., s. 48.

²⁵⁴ SOUKUP, ref. 102., s. 121.

²⁵⁵ ERIKSEN, ref. 138., s. 80-84.; Absence zvnitřnění nicméně nebrání osvojení si potřebné kulturní gramatiky.

V poměrně malém množství učebnic se pracuje i s pojmem akulturace. Je jí označován proces dlouhodobého kontaktu mezi kulturami a vzájemné přejímání kulturních prvků (až na výjimky bez použití termínu difuze²⁵⁶).²⁵⁷

Etnocentrismus je učebnicemi hodnocen přesně dvojnásobem. Zaprvé je neutrálně konstatováno, že: „*pojmem etnocentrismus představuje tendenci posuzovat odlišné kultury, tradice a hodnoty z perspektivy kultury vlastní.*“²⁵⁸ Zadruhé: „*Etnocentrismus je interpretace kulturních, společenských a životních jevů cizích kultur v pojmech vlastní společnosti, což vede k přesvědčování o nadřazenosti vlastní kultury nad ostatními.*“²⁵⁹ Zásadní rozdíl interpretace pojmu tedy učebnice staví v bezprostředním dovětku, k čemu může etnocentrismus vést. Krom pocitu nadřazenosti se mezi důsledky zmiňuje rasismus, možná podpora mezietnických střetů, xenofobie či agresivita k jiným skupinám.²⁶⁰ I v případech, kdy je etnocentrismus podán neutrálně, se nicméně na následujících stranách objeví alespoň letmá zmínka o jeho možných negativních důsledcích.

Asimilaci učebnice typicky prezentují jako začleňování jedince z minority do kultury majoritní společnosti (viz citace). „*Osvojení kulturních rysů většinové společnosti – především etnickými menšinami, pocházejícími z jiné kulturní oblasti trvale žijícími v dané kultuře – nazýváme: (asimilace)*“²⁶¹ Jednotlivé texty se rozcházejí v míře, kolik dalších informací k tomuto procesu přidávají. Některé mluví o míře dobrovolnosti, stupni asimilace (úplná/částečná) či o skutečnosti, kdy je během asimilace menšina ovlivněna i majoritní kultura.²⁶² Integrace je v návaznosti na asimilaci chápána jako její úspěšné zakončení: „*Integrace označuje stav, kdy přistěhovalci a menšiny tvoří plnohodnotnou součást společnosti, jsou do ní zapojeni a sami se cítí být její součástí...*“²⁶³

Stereotypy učebnice hromadně odsuzují jako příliš zjednodušující popis druhé skupiny. Jejich častý negativní obsah je explicitně zmiňován a používán jako příklad zbytečného vytváření myšlenkových bariér mezi „námi a jimi“.²⁶⁴ Nepomíjejí ani fakt, že negativní

²⁵⁶ BENDL, ref. 45., s. 13.

²⁵⁷ KOTLÁN, ref. 65., s. 176.

²⁵⁸ KUBÁČEK, ref. 60., s. 111-112.

²⁵⁹ KOTLÁN, ref. 51., s. 85.

²⁶⁰ BUČEK, ref. 45., s. 83.; DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 27.; HLAVICOVÁ, ref. 226., s. 49.; KUBÁČEK, ref. 60., s. 111-112, 125.

²⁶¹ KASAL, Josef a MALÍŘOVÁ, Helena. *Sociální vědy v otázkách a odpovědích*. Vyd. 1. Hradec Králové: Gaudeamus, 2014, s. 21-22. ISBN 978-80-7435-526-4.

²⁶² BÍLÝ, ref. 47., s. 24-25.; HABERMANN, ref. 68., s. 76.

²⁶³ DUFEK, ref. 43., s. 33.

²⁶⁴ DOLEŽALOVÁ a VLKOVÁ, Marie, ref. 195., s. 44.

vymezení se ven je v kontrastu vůči běžně pozitivnímu popisu k vlastní skupině, viz následující ukázka.

*„Díky **stereotypům** obvykle vnímáme příslušníky vlastního národa pozitivněji než členy ostatních národů. **Američané** se tak často považují za pracovitě, inteligentní a materialistické, naopak **Číňany** vnímají jako pověřivé, úskočné, konzervativní a jako jedlíky psů.“²⁶⁵*

Ze skupiny pojmů (akulturace, enkulturace, socializace, xenofobie, segregace, integrace, asimilace, etnocentrismus atd.) se absolutně nejvíce prostoru věnuje multikulturalismu. Nepanuje ale shoda na tom, zda jde o ideologii, myšlenku, ideu nebo společenský ideál.²⁶⁶ Učebnice případně uvádí, že „je multikulturalismus známkou vyspělé společnosti.“²⁶⁷ V základním popisu je obvykle konstatováno, že v dnešním světě se společnosti stávají, především díky migraci, kulturně pestřejší.²⁶⁸ Následný komentář učebnic se pak už liší podle toho, jaké podle nich má multikulturní politika výsledky. Ilustrativně uvádím jednu definici s pozitivním přístupem k multikulturalismu a proti tomu jeden popis nezvládnuté integrace cizinců ve Francii (shodně například s Německem, které učebnice označují jako stát hlásící se k multikulturnímu ideálu).

*„Opakem etnocentrismu je **multikulturalismus** = respekt k dalším kulturám, uznání jejich odlišnosti (odlišnost není méněcennost). Musíme přijmout kulturní relativismus: pokud ostatní neporušují zákony a neomezují spoluobčany, mají plné právo chovat se jinak, než nám připadá normální. Projevem multikulturalismu není rezignace na vlastní kulturu, asimilace do jiného společenstva. Máme-li si vážit jiných kultur, musíme si umět vážit také té vlastní. Ochrana různosti je službou lidstvu.“²⁶⁹*

*„**Multietnicita** ve státě může mít i svá úskalí. V roce 2005 se **Francie** (charakteristická svou otevřeností vůči imigrantům) potýkala s občanskými nepokoji. **Nepokoje** byly vyústěním dlouhodobého sociálního vyloučení imigrantů a jejich etnické a náboženské diskriminace. Během nepokojů byly vypáleny tisíce automobilů, stovky lidí byly zatčeny a desítky zraněny.“²⁷⁰*

Neuvádí se ovšem důvod vypuknutí těchto nepokojů, ani zda z této situace vzešlo nějaké ponaučení.²⁷¹ Učebnice si občas všímají, že na uvádění multikulturní politiky do praxe existují mezi státy rozdílné názory.

*„**Multikulturalismus** je ideologie některými státy preferovaná, jinými zatracovaná, která staví na přesvědčení, že je možné a taky prospěšné, aby v jednom státě společně žili*

²⁶⁵ DENGLEROVÁ, ref. 58., s. 74.

²⁶⁶ KONEČNÁ, ZÁVODNÝ POSPÍŠIL a ZÁVODNÁ, ref. 199., s. 41.; KUBÁČEK, ref. 60., s. 58, 118.; REITTER, ref. 213., s. 31.

²⁶⁷ ČADOVÁ, PETRŽELOVÁ a ČERMÁKOVÁ, ref. 91., s. 57.

²⁶⁸ KONEČNÁ, ZÁVODNÝ POSPÍŠIL a ZÁVODNÁ, ref. 199., s. 41.

²⁶⁹ BUČEK, ref. 45., s. 83.

²⁷⁰ DVOŘÁK, ref. 46., s. 14.

²⁷¹ Tamtéž

lidé s různou kulturou, přičemž příslušníci minoritní (menšinové) kultury nejsou nijak znevýhodňováni a mají právo zachovat si svou kulturní identitu. Výhodu vidí ve vzájemném kulturním obohacování.“²⁷²

Ojedinělou výjimkou z hlediska zkoumaného vzorku je popis jedné učebnice, která se snaží ukázat, že k úspěšné multikulturní politice je třeba i proaktivní přístup státu v oblasti vzdělávání i příslušníků majoritních skupin ve společnosti: „*Čím se zabývá multikulturní výchova? (poskytováním základních znalostí o různých etnických a kulturních skupinách žijících v našem kulturním prostoru)*“²⁷³

Posledním stěžejním pojmem je xenofobie. Učebnice s ní často pracují v kontextu multikulturalismu. Referují o ní nejčastěji jako o strachu nebo nedůvěře k tomu, co přichází zvenčí. Obavy lidí mají mít, podle učebnic, kořeny ve ztrátě jistoty a bezpečí ve vlastním prostoru.

„Xenofobie (z řec. xenos – přichozí, fobos – úzkost) označuje strach ze všeho cizího a neznámého; týká se hlavně našeho přístupu k ostatním etnikům, přistěhovalcům atd.“²⁷⁴

„Xenofobie je strach z neznámého, obava z odlišnosti hodnot od těch námi uznávaných.“²⁷⁵

Ojediněle se o xenofobii mluví jako o lékařsky definované chorobě či o patologické formě etnocentrismu.²⁷⁶ Zajímavé je, že texty téměř vždy mluví o xenofobních postojích vůči cizincům.

„Xenofobii označujeme lidské chování, které se vyznačuje: (nesnášenlivostí a předsudky vůči lidem z jiné země)“²⁷⁷

„Xenofobie je nedůvěra nebo vyhrocený odpor k cizincům a strach z nich nebo strach z neznámého.“²⁷⁸

Tyto myšlenky pak mají mít negativní dopad na soužití více kulturních skupin, respektive jsou překážkou k multietnické společnosti.

*„Důvodem, proč je tak těžké ideál multikulturalismu naplnit, je především nedůvěřivý až odmítavý postoj většinové společnosti k jinakosti obecně. Ten pramení z **xenofobie**, obav společnosti ze ztráty jistot a bezpečí, mnoho lidí má navíc negativní **předsudky** vůči přistěhovalcům.*“²⁷⁹

²⁷² KONEČNÁ, ZÁVODNÝ POSPÍŠIL a ZÁVODNÁ, ref. 199., s. 41.

²⁷³ KASAL a MALÍŘOVÁ, ref. 261., s. 91-92.

²⁷⁴ DUFEK, ref. 43., s. 34.

²⁷⁵ ČADOVÁ, PETRŽELOVÁ a ČERMÁKOVÁ, ref. 91., s. 57.

²⁷⁶ DUDÁK, ref. 214., s. 56.; KUBÁČEK, ref. 60., s. 125.

²⁷⁷ KASAL a MALÍŘOVÁ, ref. 261., s. 97-98.

²⁷⁸ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 32.

²⁷⁹ KONEČNÁ, ZÁVODNÝ POSPÍŠIL a ZÁVODNÁ, ref. 199., s. 42.

Značná část textů doplňuje specifickými příklady častou domnělost nenávistných tvrzení vůči imigrantům (viz ukázka).

„Přeneseně pak tento výraz označuje nepřátelství ke všemu cizímu, nenávisť k cizincům. Lidé v zajetí xenofobie nemají dostatek pochopení pro těžkou situaci přistěhovalců z jiných zemí a dávají jim za vinu rostoucí nezaměstnanost, kriminalitu a podobně. To ale nejsou skutečné důvody, protože mnoho vyspělých zemí jako USA, Velká Británie či Švýcarsko přijímá ročně tisíce přistěhovalců a nezaměstnanost se tam drží na poměrně nízké úrovni.“²⁸⁰

Etnicita a kultura se, jak už bylo napsáno výše, objevují často v té samé části učebnic. Obvykle se jedná o kapitoly o společnosti, makrostrukturách, sociálních skupinách, problémech mezilidských styků, společenských normách a podobně.²⁸¹ Oborově se daná témata a pojmy objevují především v sociologii a politologii.²⁸² Okrajově na ně mohou studenti narazit v psychologii (různé typy vnímání), ekonomii (zvykový systém ekonomiky, peníze, směna), či právu (například trestný čin genocidy).²⁸³

Židé a muslimové v učebnicích ZSV

Kapitoly o náboženství, doprovázené popisem konkrétních světově významných duchovních směrů, mají v učebnicích ZSV vždy samostatnou kapitolu. Mnohdy daná část přesahuje i deset stran, což vypovídá o významu, jaký autoři tématu přikládají. Upozorňuji, že studované učební texty výjimečně překračují sto, sto padesát stran. Navíc je náboženství jako kapitola často jasně odděleno od ostatních společenských věd, například od sociologie.

V této kapitole se věnují výhradně judaismu a islámu. Je to dáno tím, že pouze u muslimů a Židů se zdůrazňují etnické charakteristiky popsané v první kapitole této části. Jmenovitě se učebnice soustředí na jejich kulturní kořeny, dějiny etnik (Arabů a Židů), nebo vzájemné konflikty. U jiných světových náboženství jako křesťanství, buddhismu, či taoismu učebnice používají kulturní nebo etnické prostředí pouze pro geografické ukotvení jejich rozšíření na různých místech planety.

U třech největších monoteistických náboženství (judaismu, křesťanství a islámu) se na začátku výkladu zpravidla objevuje zmínka o společném původu. Myslí se tím vztah,

²⁸⁰ DUDÁK, ref. 214., s. 56.

²⁸¹ BÍLÝ, ref. 47., s. 14-26, 60-65.; DVOŘÁK, ref. 46., s. 132-152.

²⁸² KUBÁČEK, ref. 60., s. 111-135.; REITTER, ref. 213., s. 31-46.

²⁸³ DOLEŽALOVÁ a VLKOVÁ, Marie, ref. 195., s. 12.; DVOŘÁK, ref. 46., s. 121.; EICHLER, Bohuslav, RYSKA, Radovan a SVOBODA, Vladimír. *Základy státoprávní teorie, ekonomie a ekonomiky, neformální logiky: základy společenských věd: pro střední školy*. Vyd. 4. Praha: Fortuna, 2007, s. 42-43. ISBN 978-80-7373-004-8.; NAVRÁTILOVÁ, JIŘÍČEK a ZLÁMAL, ref. 232., s. 44.

z jejich pohledu, k prvnímu velkému proroku Abrahámovi.²⁸⁴ Etnický původ proroků, kteří přišli po něm a jejichž počet chronologicky s dalším náboženstvím roste, je zmíněn pouze jednou: „*vychází ze společné tradice semitských proroků zvěstujících snahu o vykoupení a spásu.*“²⁸⁵ Posledním společným rysem, jež učebnice zdůrazňují, je vzájemná návaznost, která je pro tato tři náboženství charakteristická.²⁸⁶

Učebnice postupují důsledně chronologicky, takže začnu po jejich vzoru s judaismem. Židé jsou obecně popisováni jakožto národ, respektive „*vyvolený národ.*“ Předurčenost není ovšem apriorně popisována jakožto „*výhoda*“.

*„Podle judaismu Bůh žehnal všem národům, ale židovský národ si vyvolil ke zvláštním záměrům a zaslíbil mu zemi. Proto se hovoří o vyvoleném národě a zaslíbené či svaté zemi. Vyvolenost byla vyjádřena formou smlouvy mezi Bohem a Izraelem. (...) Vyvolenost znamená závazek a vyšší odpovědnost, ne privilegium.“*²⁸⁷

*„Izraelský národ je Bohem vyvolen, z čehož pro Izraelity plyne přísné plnění a dodržování náboženských povinností.“*²⁸⁸

Etnický původ Židů se, na rozdíl od prvních muslimů, rozebírá jen minimálně: „*Judaismus vzniká několik tisíciletí. Ve 2. tis. př. n. l. přivedl Abrahám Izraelity z Mezopotámie do Kanaánu.*“²⁸⁹ V jednom případě je nicméně podrobně líčen rozdíl v původu slov Izraelité/Izrael a Palestina. Daný text navíc přiznává, že výběr pojmu může být i politicky motivovaný.

*„Biblickým jménem pro židovský národ a částečně i zemi je Izrael (Izraelité), a to podle jména jednoho z židovských patriarchů. Dnes je i součástí názvu státu: Stát Izrael (a obyvatelé Izraelci). (...) Pro území, které osídlily židovské kmény, se používal také název Palestina. Do této oblasti pronikalo později i arabské obyvatelstvo. V novodobých dějinách zesílila politizace pojmů. Palestínští Židé se začali označovat jako Izraelci, pro Araby se vžilo jméno Palestinci. Izraelci a Palestinci považují za svou pravlast stejnou zemi.“*²⁹⁰

Neopomenutelnou součástí příběhu Židů je v učebnicích babylónské zajetí, útěk z Egypta a Mojžíšův příběh.²⁹¹ Jiné dějinné události před dvacátým stoletím chybí. Dokonce i vznik diaspory je opomíjen, její existence je pouze konstatována: „*diaspora – rozptýlení,*

²⁸⁴ SCHÖN, ref. 67., s. 33.

²⁸⁵ BUČEK, ref. 45., s. 77.

²⁸⁶ ČADOVÁ, PETRŽELOVÁ a ČERMÁKOVÁ, ref. 91., s. 53.

²⁸⁷ SCHÖN, ref. 67., s. 38-39.

²⁸⁸ ČADOVÁ, PETRŽELOVÁ a ČERMÁKOVÁ, ref. 91., s. 53.

²⁸⁹ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 99.

²⁹⁰ SCHÖN, ref. 67., s. 34, 40.

²⁹¹ BLAŽKOVÁ, ref. 60., s. 130.; DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 99.

*dlouhodobý pobyt Židů (ale i jiného národa) mimo oblast svého původu, v rámci jiných zcela odlišných celků*²⁹² „Diasporu chápeme jako ‚rozptýlení‘ Židů mimo původní vlast.“²⁹³

V této souvislosti je zajímavé, jak se dvě učebnice opakovaně zmiňují o přibližném počtu židů ve světě a jejich místech pobytu (jeden příklad pro představu): „*Judaismus vyznávají především obyvatelé Izraele a židovské komunity rozptýlené po světě (největší jsou v USA, Rusku, Francii, Kanadě, Velké Británii). Celkem je na světě asi 14 miliónů Židů.*“²⁹⁴ Na tomto posledním příkladě je vidět, jak učebnice zpravidla operují s použitím slova Žid. V podstatě apriorně pracují s představou, že jakýkoliv žid (vyznačev judaismu) rovná se Žid (příslušník národa v pojetí sionismu), nehledě na dějinnou epochu. Dokládají to neustálým používáním velkého písmene.²⁹⁵ V této ukázce je, myslím, problematičnost takového tvrzení jednoznačná: „*Jak se nazývá společenství Židů žijících v komunitách mimo Izrael?*“²⁹⁶

Poměrně obsáhle učebnice informují studenty o židovských symbolech, svátcích a tradicích. Následuje jeden ideální typ z učebnic.

*„Již od biblických dob byl významným náboženským symbolem **sedmiramenný svícen** (hebr. **Menora**). Po vzniku **Státu Izrael** se stal **součástí státního znaku**.; **Davidův štít** (hvězda) – Na vlajce Státu Izrael je vyobrazen **Davidův štít** (v nepřesném překladu **Davidova hvězda**). Jde o dva propojené rovnostranné trojúhelníky, které vytváří šesticípu hvězdu.“*²⁹⁷

Specifikem učebnic v rámci abrahámovských náboženství je vysvětlení významu postavy rabína v rámci náboženské komunity. U zbylých dvou náboženství se s postavou náboženského učence a jeho postavením takto nepracuje.

*„Rabín (rabbi) je hlavním náboženským představeným židovské synagogy, je to duchovní hlava židovské obce věřících, od 1. stol. n. l. se tak nazývali i učenci, odborníci např. na židovské právo, rituální praxi.“*²⁹⁸

U významných náboženských textů Talmudu a Tóry se zdůrazňuje především originální znění v hebrejštině. Samotný Talmud, jakožto zdroj náboženského práva, není učebnicemi normativně hodnocen (viz následující ukázka), na rozdíl od práva šaría.²⁹⁹

²⁹² ZUBÍKOVÁ a DRÁBOVÁ, ref. 41., s. 32.

²⁹³ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 99.

²⁹⁴ BUČEK, ref. 45., s. 77.

²⁹⁵ Opět deklaruji, že jsem si vědom trendu, kdy se přestává (nejenom v českém diskurzu) čím dál tím více stírat hranice mezi etnickým Židem a „pouhým“ vyznačev judaismu. Nicméně osobně nepovažuji za vhodné aplikovat důsledně tento současný trend zpětně na všechny dějinné epochy. Přihlížím k faktu, že i vědomí skupinové sounáležitosti se v rámci židovské komunity v čase měnilo. Jistě bylo jiné před vznikem diaspory v římské éře, potom ve středověku před a po vzniku ghett a zase jiné bylo po snaze židy asimilovat s většinou populací např. v našem prostředí josefínských reforem.

²⁹⁶ KASAL a MALÍŘOVÁ, ref. 261., s. 23.

²⁹⁷ SCHÖN, ref. 67., s. 46.

²⁹⁸ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 99.

²⁹⁹ Konkrétní ukázky s normativním hodnocením se nachází v druhé části této podkapitoly věnující se islámu.

„Talmud je soubor textů z oblasti židovského práva a tradic. Skládá se z Mišny, to jsou komentáře k židovskému zákonu, které se předávaly ústně a byly zapsány kolem roku 220 n. l., a Gemary, což jsou komentáře k Mišně, disputace právnických škol z 3. - 4. stol. n. l.“³⁰⁰

Jeden z hlavních aspektů, který se s židy v textech pojí, jsou konflikty mezi nimi a další stranou. Obvykle jde o popis situace ve středověku – segregaci v ghettech, pogromy či přímo protižidovská tažení proti nim. „V našem evropském kulturním prostoru jsme v historii zaznamenali několik vln protižidovských tažení provázených někdy i pogromy.“³⁰¹ Podrobnější popis toho, co to pogrom je a jak tažení vypadala, učební texty postrádají. Obdobné násilné praktiky se v textech často spojují s výkladem antisemitismu. Obecně je antisemitismus chápán jako druh nenávisti vůči židům postavený na předsudcích, které mohou vést až k fyzickému útoku.³⁰² Neobvyklé není ani spojování antisemitismu a rasismu (viz ukázka).

„**Antisemitismus:** nenávistný vztah k Židům. Společenská a politická doktrína, jedna z forem náboženské, národnostní a rasové nesnášenlivosti. V historii nabýval různých forem od nábožensky motivovaného opovržení, přes společenskou segregaci, perzekuce a pogromy až po genocidu během holokaustu (šoa).“³⁰³

Navíc jen v jediném případě se autoři pokusili vysvětlit, že i antisemitismus procházel určitým vývojem.

„Chápání vztahu etnicity a náboženství v judaismu se ale v dějinách výrazně proměňovalo. Ve středověku byli židé chápáni jako náboženská skupina – a právě náboženství bylo cílem útoku **křesťanského antijudaismu**, který židy obviňoval především z ukřižování Ježíše. Na rozdíl od něj vychází **novověký antisemitismus** (jako forma rasismu) právě z pojetí židovství jako příslušnosti k národu, či dokonce ‚rase‘, která byla mnoha konspiračními teoriemi obviňována z pokusů o ovládnutí světa.“³⁰⁴

Uvedený příklad je i jedním ze dvou, kde se otevřeně hovoří o teoriích, které židy obviňují z pokusů o ovládnutí světa. Druhý je tento: „Byly rozvíjeny **teorie o spiknutí světového židovstva, jejichž cílem mělo být ovládnutí světa**. Jako důkaz sloužili podvržené Protokoly sionských mudrců.“³⁰⁵

Jakékoliv příklady utlačování židů z novější doby (od 19. století) se v učebnicích vyskytují, krom již výše popsané genocidy (s častou fixací na číslo šesti miliónů obětí) a perzekuce, po málu. Příkladem „novějších“ útoků na židy jsou bezesporu zmínky o Hilsneriádě. Namátkou jsem vybral pro ilustraci následující dva úryvky.

³⁰⁰ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 97.

³⁰¹ BURIÁNEK, ref. 239., s. 74.

³⁰² HABERMANN, ref. 68., s. 312.; KUBÁČEK, ref. 60., s. 109, 123.

³⁰³ KUBÁČEK, ref. 60., s. 109.

³⁰⁴ BRÁZDA, ref. 74., s. 48.

³⁰⁵ SCHÖN, ref. 67., s. 43.

„Proti antisemitské kampani, která se rozpoutala v roce 1899 v rámci tzv. Hilsnerovy aféry, se postavil: (a) Tomáš Garrigue Masaryk, (b) Karel Havlíček Borovský, (c) František Palacký, (d) Karel Engliš“³⁰⁶

„Které tvrzení o hilsneriádě není pravdivé? A) Hilsneriáda byla dokladem antisemitismu v Habsburské monarchii. Z vraždy mladé dívky byl obviněn žid Leopold Hilsner, který byl nakonec za zločin neprávem popraven., B) Hilsneriádu odstartovala vražda Anežky Hružové v Polné u Jihlavy. Celou kauzu doprovázela silná mediální kampaň ovlivněná antisemitismem., C) Z vraždy v Polné u Jihlavy byl obviněn mladý žid Leopold Hilsner. Vyšetřování byl od začátku vedené špatně, došlo např. ke zničení stop, na což upozorňoval T. G. Masaryk., D) Vraha Anežky Hružové se nikdy nepodařilo nalézt, s jistotou se ví pouze tolik, že vrahem nebyl Leopold Hilsner. Odsouzený byl nakonec propuštěn.“³⁰⁷

Při konkrétním pojmenování protizidovských akcí v novověku se učebnice soustředí výlučně na Dreyfusovu aféru. Navíc slouží Dreyfus spíše jako oslí můstek k započetí výkladu o čelní osobnosti sionismu Theodoru Herzlovi. Následující ukázka je nejdetailnějším zpracováním Herzlovy iniciativy a obsahuje vše, co je jinde zmíněno pouze zkusmo.

„Theodor Herzl (1860-1904) byl rakouský novinář židovského původu. Působil jako dopisovatel liberálního deníku *Neue Freie Presse* z Paříže, odkud informoval o tzv. Dreyfusově aféře a s ní spojené enormní antisemitské kampani (antisemitismus je náboženská, národnostní a rasová nenávisť a nesnášenlivost vůči Židům). Herzl, který do té doby budoucnost Židů v Evropě spatřoval v jejich důsledné asimilaci včetně konverze ke křesťanství, byl vývojem událostí ve Francii natolik rozčarován, že zcela změnil názor a půl roku po Dreyfusově odsouzení dokončil hlavní ideový pilíř sionismu (sionismus** je hnutí usilující o vytvoření židovské domoviny) – knihu *Židovský stát*. V ní spatřuje jako hlavní řešení problémů židovského etnika v Evropě vytvoření vlastního státu. Svoji koncepci židovského státu neustále vylepšoval až do podoby skutečné utopie, ve které např. navrhoval korunovační obřad, politický systém a systém sociálního zabezpečení. Jeho návrhy se setkaly s ohlasem především u východoevropských Židů, ti ale neměli takový vliv a bohatství jako židé v západních zemích, kteří návrh zpočátku spíše odmítali. Významnou Herzlovou zásluhou bylo i vnesení sionismu do vysoké politiky – o možnosti zřízení židovského státu a podpoře sionismu jednal s ruským carem, německým císařem, tureckým sultánem, britským premiérem a papežem. V roce 1897 svolal do Basileje 1. sionistický kongres. Díky kongresu vznikla Světová sionistická organizace a Židovský národní fond, který vykupoval pozemky v Palestině. Do začátku 2. světové války se konalo 15. sionistických kongresů (6 z nich za Herzlova života), tři z nich v Československu. Herzl sám netrval vždy na území Palestiny pro vytvoření židovského státu, za možné lokality považoval Kypr, Ugandu nebo Argentinu. V sionistickém hnutí ale převládala myšlenka návratu do země zaslíbené Izraele – Palestiny.“³⁰⁸**

V této ukázce je navíc jako v jediné obsaženo tvrzení, že židé na Západě byli bohatí a vlivní: „Jeho návrhy se setkaly s ohlasem především u východoevropských Židů, ti ale neměli takový vliv a bohatství jako židé v západních zemích, kteří návrh zpočátku spíše odmítali.“³⁰⁹

³⁰⁶ KOTLÁN, ref. 92., s. 174.

³⁰⁷ CÁBOVÁ, ref. 59., s. 82.

³⁰⁸ HABERMANN, ref. 68., s. 304.

³⁰⁹ Tamtéž

Problematika vzniku státu Izrael se v učebnicích řeší minimálně. V jasné většině se student dozví, že stát Izrael vznikl roku 1948. Jen dvakrát dostane informaci, že o tom rozhodla již dříve OSN, nemluvě o rozdělení Palestiny na dva státy. Jen jednou je řečeno, že při vyhlášení samostatnosti tvořili půlku obyvatel Arabové, což mělo být jedním z důvodů vzniku ozbrojeného konfliktu. To je zároveň i jediný případ, kdy dostane student alespoň útržkovitou informaci, proč začaly arabské státy s Izraelem válčit. Následující dvě ukázky nejen vypovídají o výše popsaných faktech, ale v podstatě reprezentují jediné dva „obsáhlejší“ příspěvky k ustanovení státu Izrael.

„Vzniku novodobého státu předcházely postupný návrat Židů. K prvním větším přistěhovaleckým vlnám došlo po pogromech a revolučních událostech ve východní Evropě 19. století a na počátku 20. století. Nástup nacismu v Německu novodobý exodus urychlil. K největší imigraci došlo po vytvoření samostatného státu. V roce 1947 schválila OSN rozdělení Palestiny na dva státy – židovský a arabský. Bezprostředně po vzniku nezávislého Státu Izrael 14. 5. 1948, který byl uznán Spojenými státy a překvapivě i Sovětským svazem, vypukla první arabsko-izraelská válka. Československo porušilo jako jediná země embargo OSN a dodávkou letadel a zbraní významně přispělo k obraně Izraele. Brzy však následovala změna zahraniční politiky SSSR i jeho satelitů.“³¹⁰

„Ačkoliv OSN v listopadu 1947 odhlasovala rezoluci o rozdělení Palestiny a o vzniku židovského a arabského státu, arabská část populace s tímto postupem nesouhlasila (především proto, že v nově vzniknuvším židovském státě by byl poměr Arabů a Židů téměř totožný) a v Palestině propukly nepokoje. Ty přerostly v otevřenou válku poté, co den před odchodem britských vojáků z Palestiny, 14. května 1948, vyhlásil čelný židovský politik David Ben Gurion (1886-1973) nezávislost nového státu Izrael. V 1. arabsko-židovské válce (1948-1949) podpořili Palestince vojensky Egypt, Zajordánsko, Sýrie, Libanon a Irák.“³¹¹

Popis mírového soužití s některými arabskými státy se neobjevuje, respektive pouze v případě Egypta je zmíněno uzavření míru.³¹²

Specifikem jsou zmínky o palestinských konfliktech s Izraelem. Je jich minimálně. Pokud se už objeví, jde o problematiku Hammásu a jeho útoků na Izrael.³¹³ Jen jednou se student dozví, že existuje i někdo jako Mahmud Abbas, stojící mimo Hammás.³¹⁴ Jedna ukázka pro ilustraci. Pro kontext dodávám, že jde o téměř celý úryvek (krom prvních vět) jednoho z několika odstavců, které mají v dané učebnici prezentovat příklady konfliktů (i násilných) mezi lidmi/skupinami.

„Devatenáct lidí, z toho tři děti, v sobotu usmrtila palestinská sebevražedná atentátnice, devětatvacetiletá advokátka Hanadí Džarátatová. Sama na místě zemřela. Zranění

³¹⁰ SCHÖN, ref. 67., s. 43.

³¹¹ HABERMANN, ref. 68., s. 324-325.

³¹² KUBÁČEK, ref. 60., s. 54.

³¹³ BRÁZDA, ref. 74., s. 37.

³¹⁴ KUBÁČEK, ref. 60., s. 26.

utrpělo 55 dalších lidí. Prezident palestinské samosprávy útok odsoudil. Palestince přesto stihl rychlý trest. Izraelská armáda v odvetě vyhodila do povětří dům atentátnice a dům místního vůdce islámského džihádu v Džanínu.“³¹⁵

Posledním postřehem k judaismu a židům je konstatování, že ačkoliv se soustavně zdůrazňuje návaznost křesťanství na židovství, tak jen dvakrát je řečeno, že Kristus byl vlastně Žid.³¹⁶ O apoštolech nemluvě.

Islámu je obecně věnováno méně prostoru oproti zbylým dvěma abrahámovským náboženstvím. Z tohoto důvodu se detailnější informace o islámu v textech hledají obtížně. Výčet použitých učebnic je tudíž v odkazech citelně nižší než obvykle.

Stejně jako u judaismu je fixace na nejstarší dějiny u islámu značná, zejména na proroka Mohammeda. Přičemž jeho osobní život a činy před hidžrou (622 n. l.) nejsou brány v potaz (viz citace). „*Jde o nejmladší monoteistické náboženství, které vzniklo v roce 622 n. l. Jeho zakladatel byl prorok Muhammed (Mohamed).*“³¹⁷

„Islám byl založen prorokem Muhammadem (Mohamedem), který žil v letech 570-632 n. l. V Mekce (dnes Saudská Arábie), začal učit a kázat po zjevení archanděla Džibrila (Gabriela). Dostal se do konfliktu s náboženskými vůdci starých kultů a náboženství. V roce 622 odchází do Medíny. Tento odchod je nazýván hidžra a je uznáván jako počátek islámského letopočtu.“³¹⁸

Krom důrazu na posledního, proroka jakožto zakládající osobu islámského učení, se student nedozví, v čem konkrétně se pojetí světa a lidí v něm v islámu liší od judaismu a křesťanství.³¹⁹ Pro představu, u křesťanství je kladen učebními texty důraz na přechod k univerzalitě, rovnosti a všeobecné lásce mezi lidmi, na rozdíl od judaismu a tehdejších náboženství v římském prostoru.³²⁰ Jsou i případy, kdy se učebnice snaží nabídnout nějaký teologický „posun“ islámu ve výkladu světa. Z kvalitativního hlediska ale stále student z textů nedostane konkrétní odpověď, tak jako v následujícím úryvku.

„Muhammad přišel s poselstvím pro Araby, protože však současně napravit předchozí deformace monoteistických náboženství, stal se prorokem všech lidí. Islám mu proto přiznává význam posledního proroka.“³²¹

³¹⁵ ŠIL, Přemysl a KAROLOVÁ, Jana. *Člověk ve společnosti a v ekonomickém životě: sociologie a ekonomie pro střední školy*. Vyd. 2. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2014, s. 37. ISBN 978-80-7182-296-7.

³¹⁶ SCHÖN, Jaromír. *Občanský a společenskovední základ. Filozofie*. Vyd. 2. Prostějov: Computer Media, 2019, s. 31. ISBN 978-80-7402-382-8.; ŠIL a KAROLOVÁ, ref. 315., s. 63.

³¹⁷ ČADOVÁ, PETRŽELOVÁ a ČERMÁKOVÁ, ref. 91., s. 53.

³¹⁸ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 99.

³¹⁹ SCHÖN, ref. 67., s. 71-75.

³²⁰ SCHÖN, ref. 316., s. 31-32.

³²¹ SCHÖN, ref. 67., s. 73.

Po upuštění od prvotního Mohamedova vystoupení roku 622, se učebnice soustředí na konstatování, že islám se mezi Araby prosadil nejen silou myšlenek, ale i silou fyzickou. Navíc dodávají, že jediným Mohamedovým cílem nebyla náboženská jednota, nýbrž i jednota politická. Sjednocené arabské kmeny měly, podle výkladu učebnic, dále expandovat až na hranice tehdy pro Evropu známého světa.

*„Muhammad sjednotil doposud roztržštěné arabské kmeny pomocí nového náboženství. **Muslimská společnost vykázala obrovskou dynamiku a mimořádným způsobem expandovala.** Během několika desítek let Arabové porazili Peršany, dobyli Damašek v Sýrii, dále obsadili Palestinu a Egypt, v dalších desetiletích střední Asii, severní Afriku...“³²²*

„V roce 630 dobyl Mekku a ovládl Ka'abu, svatyni. V 7. stol. se islám rychle šířil v Arábii a v okolních zemích, v 8. stol. n. l. přes severní Afriku do Španělska, V 11. stol. do Malé Asie a po pádu Konstantinopole v roce 1453 do jihovýchodní Evropy.“³²³

Další informace o islámské říši chybí. Takže různé otázky zůstávají nezodpovězeny. Kdo vedl expanzi po Mohamedově smrti? Jednalo se stále o jeden stát rozprostírající se od Španělska po Afghánistán? Jak přistupovali muslimové k jiným náboženským skupinám po dobytí daného území? Proč expanze skončila?

Jedna výjimka se ovšem objevila. Učebnice v tomto případě přiznává, že v islámské říši panovaly etnické nerovnosti, jejichž překonáním se pravděpodobně (čtu mezi řádky) mohl islám šířit ještě dále: *„Asi po sto letech došlo ke zrovnoprávnění Arabů a nových muslimů. Islám tak nezůstal výlučným náboženstvím arabského národa. Dnes tvoří Arabové menšinu muslimského světa.“³²⁴*

Mohamedovy motivace pro sjednocení Arabů se objevují explicitně jen jednou. Je přiznána určitá krize tehdejšího rodového uspořádání, která s sebou nesla vzájemné konflikty a morální úpadek. *„Muhammadův myšlenkový vývoj není známý. Jisté je jen to, že Muhammad citlivě vnímal rozpad rodového zřízení a s tím související náboženskou i morální krizi.“³²⁵* Jindy si lze obdobnou informaci domyslet při opakovaných zmínkách o roztržštěnosti arabských kmenů (viz druhá citace na předchozí straně).

Vyjma obvyklých vysvětlení základních pilířů islámské víry, se student, na rozdíl od křesťanství a judaismu, téměř nedozví, jaké náboženské svátky muslimové oslavují (s výjimkou obecně popisované pouti do Mekky).³²⁶ Frekventovaně se hovoří o omezeních

³²² Tamtéž, s. 75.

³²³ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 99.

³²⁴ SCHÖN, ref. 67., s. 75.

³²⁵ Tamtéž, s. 71.

³²⁶ DVOŘÁK, ref. 46., s. 272-273.

ohledně zobrazování Boha a jiných živých bytostí (citace níže pojmají omezení v zobrazování jak ve striktnější, tak v mírnější podobě), ale jakýkoliv prostor pro vysvětlení významu islámských symbolů (půlměsíce, zelené barvy atd.) zcela chybí.

„Ve výtvarném umění je zakázáno zobrazovat boha, člověka i zvířata a v posledku všechno živé, neboť Alláh jest tak jediný, že ho nelze zobrazit.“³²⁷

„V mešitě nejsou obrazy ani sochy, je zdobena citáty z Koránu a nefigurálními ornamenty.“³²⁸

Zajímavé je, že velmi málo se mluví o návaznosti islámu i na starší arabské zvyky a tradice, přestože je arabské prostředí při vzniku islámu všeobecně přiznáváno. Jedna z mála ukázek pro představu: *„Základ islámu tvoří staré kmenové arabské náboženství a prvky křesťanství a judaismu.“³²⁹* Co se ze starších dob udrželo v islámské tradici se nedozvíme, krom opakovaných zmínek o polygamii: *„Z praktických důvodů byly zachovány některé staroarabské zvyky, např. obyčej mnohoženství sledoval především hledisko sociální, neboť souvisel se zajištěním vdov a sirotků.“³³⁰* V čem konkrétně výhoda spočívá se učebnice již nezmiňuje.

I pojetí muslimské komunity, vycházející ze starších tradic, je v učebnicích reflektováno minimálně. Zde příkládám jediný „trošku“ detailnější popis.

*„Seskupení muslimů se nazývá **muslimská náboženská obec** (tzv. umma), ta není centralizovaná. Jednotu zaručuje jednak Korán, jednak jedna ze dvou větví islámu (sunnitská, či šíitská). V islámu neexistuje kněžský stav. Duchovní bývají označováni jako **ulamové**, jsou to znalci práva a teologie. V životě muslima hraje důležitou roli **mešita**. Je to místo sloužící k uctívání Boha (páteční bohoslužby, modlitby), k setkávání muslimů, či vyučování.“³³¹*

Obdobně lze arabské kořeny vyčíst z Koránu. U něj se zdůrazňuje vnitřní skladba a veršovaný obsah v arabštině. Učebnice upozorňují, že Korán je nejen posmrtným zachycením božího poselství a skutků proroka, ale že je i zdrojem islámského práva šaría.

„Korán je sepsán klasickou arabštinou. Podle klasické tradice byl zjeven prorokovi Muhamadovi mezi léty 610 až 632 n. l. (...) Korán je slovo arabské, odvozené od gur án (kur án), což překládáme jako přednášet, recitovat, číst.“³³²

³²⁷ BÍLÝ, Jiří. *Základy společenských věd. III., Základy etiky, estetiky a religionistiky*. Vyd. 1. Ostrava: Key Publishing, 2009., s. 118. Společenské vědy. ISBN 978-80-7418-014-9.

³²⁸ DVOŘÁK, ref. 46., s. 273.

³²⁹ ČADOVÁ, PETRŽELOVÁ a ČERMÁKOVÁ, ref. 91., s. 53.

³³⁰ SCHÖN, ref. 67., s. 73.

³³¹ DVOŘÁK, ref. 46., s. 272.

³³² DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 97–98.

„Šari’u známe jako islámské právo, které vychází z božího zjevení, jeho zdrojem je Korán, hadisy a souhlasný názor muslimských autorit, ...“³³³

Odlíšnému pojetí norem v islámských zemích se učebnice věnují, krom základní faktografie, v podstatě nejvíce. Samotné právo šaría je, podle očekávání, častým tématem. Přístup k islámskému náboženskému právu je dvojitý. Zaprvé je nenormativně popsána jeho role ve společnosti a různé způsoby uplatňování.

„Šaría ústí do právní vědy (fikh) má řadu právních škol. Ty upravují i pravidla náboženské praxe jako např. nošení roušek (hidžáb).“³³⁴

„Islámským (božím) právem je tzv. právo šaría. Liší se od kontinentálního a angloamerického práva tím, že za jeho tvůrce je považován Bůh.“³³⁵

„...toto islámské právo je užíváno podle míry sekularizace jednotlivých zemí.“³³⁶

Pro úplnost, označením *dominantní systémy* se v další ukázce myslí anglosaský a kontinentální právní systém.

„Vedle těchto dominantních systémů se v muslimském světě objevuje šaría – islámské právo. (...) Míra uplatňování neměnných zásad (taklíd) tohoto zjeveného práva (vytvořil Alláh a zvěstoval Mohamed) závisí na míře sekularizace (světskosti) dané muslimské země. Typicky, Kuvajť bude více světský než Írán apod.“³³⁷

Druhý způsob popisu práva šaría má často negativní podtext. Děje se tak mimo jiné spojováním šarií a islámského fundamentalismu.

„Vyskytuje se u všech náboženství, dnes je nejznámější islámský fundamentalismus. Ten požaduje návrat k životu podle Koránu a islámského práva šaría. Trvá na tradičním postavení ženy, očistění od vlivů západní civilizace a návratu k teokracii (vládě kněžské vrstvy).“³³⁸

Navíc lze najít i příklady, kdy se zprvu neutrální popis změnil v negativní. Takovým případem je, pro představu, i předposlední ukázka (cit. 337). V ní vynechaná část obsahuje následující větu: „Nejde ovšem o plnohodnotný systém, nýbrž o doplněk existujícího, buď angloamerického, nebo kontinentálního systému.“³³⁹

Specificky se učebnice staví ke konkrétním odlišnostem v rámci pravidel v každodenním životě. Souhrnně lze konstatovat, že Saudská Arábie, Írán, méně Nigérie, Afghánistán a Pákistán jsou uváděny jako příklady zemí, kde jsou oproti našemu kulturnímu

³³³ Tamtéž, s. 100.

³³⁴ BRÁZDA, ref. 74., s. 50.

³³⁵ RYSKA, ref. 241., s. 15.

³³⁶ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 100.

³³⁷ KOTLÁN, ref. 51., s. 203-204.

³³⁸ BUČEK, ref. 45., s. 83.

³³⁹ KOTLÁN, ref. 51., s. 203-204.

prostředí uplatňovány tvrdé fyzické tresty. Obdobně se při zdržování v tomto geografickém prostoru doporučuje střídmost. Příkládám tři ukázky reflektující tato tvrzení. Snažil jsem se zároveň vybrat takové úryvky, které odráží, jak učebnice často, v případě pro nás odlišných islámských norem chování, přechází od prvotně neutrálního popisu k normativním soudům. Téměř vždy se v takových situacích hovoří o alkoholu nebo fyzických trestech.

*„V některých zemích jsou dodnes uplatňovány (z pohledu evropského pojetí práva nepřijatelné) **prastaré metody vykonání trestu za prohřešek**. V Íránu a Nigérii se například dodnes vykonává **poprava provinilce ukamenováním**; velmi často za nevěru. Jelikož nelze přesně určit, který kámen (ze které ruky) oběť usmrtil, lze v podstatě hovořit o **lynčování**. Účastníci (vykonavatelé) tohoto aktu si jsou vlastně v anonymitě jisti svojí nepostižitelností.“³⁴⁰*

*„Jisté teokratické rysy dnes vykazují mnohé islámské země jako **Afghánistán, Írán nebo Saudská Arábie**. V těchto zemích se všechny oblasti života společnosti opírají o božské **právo šaría**. Nedošlo zde k oddělení duchovní a světské moci ani k oddělení veřejné a soukromé sféry života společnosti. (...) Šaría je souborem norem pocházejících od Boha, nezávisí na autoritě pozemského zákonodárce. Šaría obsahuje všechny stránky života společnosti – od politiky až po osobní hygienu. Typickým trestem v zemích uplatňující normy šaría je amputace ruky za krádež nebo bičování za požití alkoholu. Na rozdíl od západních zemí (které zákony neustále mění a přizpůsobují přirozeným změnám, ke kterým ve společnosti dochází), šaría jakožto islámské boží právo byla dána člověku jednou provždy. Jinými slovy – společnost se sama musí přizpůsobit zákonům šarii.“³⁴¹*

„V některých muslimských zemích je přísně zakázána výroba, prodej alkoholu, a tedy i jeho konzumace (Saudská Arábie) či se značnými omezeními. Dokonce může být zapovězen i samotný dovoz alkoholu turisty pro vlastní potřebu. Opět je vhodné se s těmito omezeními seznámit u té které země.“³⁴²

Učebnice nicméně nabízí i případy, kdy nehodnotícím způsobem popisují zcela odlišné chování, tak jako v následující ukázce.

*„Ve striktně islámských zemích – v Saudské Arábii, Pákistánu, Malajsii či Súdánu – funguje **bankovníctví** zcela odlišně. Banky jsou povinny jednat v souladu s **právem šaría**, a nesmí proto vybírat ani vymáhat úroky (s klientem mohou pouze sjednat předem poplatek za zprostředkovaný nákup). Banky jsou velmi konzervativní, nesmí se pouštět do rizikových a spekulativních transakcí a nesmí být ve spojení s firmami, které produkují vepřové maso, alkohol, tabák atd. či s nimi obchodují.“³⁴³*

Opakovaně zmiňovaným tématem je zahalování žen a jejich nerovné postavení vůči mužům v islámských zemích. Někdy jsou k tomu zdůrazňovány i odlišné projevy chování na veřejnosti. Právní školy „upravují i pravidla náboženské praxe jako např. nošení roušek

³⁴⁰ ZLÁMAL, BELLOVÁ a HALUZA, ref. 212., s. 92.

³⁴¹ KONEČNÁ a MOUDRÝ, ref. 71., s. 20.

³⁴² KONEČNÁ, ZÁVODNÝ POSPÍŠIL a ZÁVODNÁ, ref. 199., s. 23.

³⁴³ DOBEŠOVÁ, ref. 65., s. 83.

(hidžáb). Zahalování, jeho formy či úplná absence roušek však závisí i na zvyklostech a kultuře dané země.³⁴⁴

„Obecně je vhodné zachovat spíše umírněné projevy chování. Za nevhodné se na veřejnosti např. pokládají partnerské projevy, jako jsou držení za ruku, objímání či polibek. Značný důraz je kladen na oblečení, ženy a dívky by měli volit spíše delší kalhoty a sukni, měly by mít zakrytá ramena, někdy dokonce i celé paže. V některých konzervativnějších islámských zemích musí ženy zahalit vlasy šátkem. **Vstup nemuslimů do mešity** – záleží na regionu, například v Saudské Arábii je zcela zapovězen, v jiných zemích je vstup do některých mešit umožněn. Do mešit vstupují věřící **bez obuvi a náležitě oblečení**. Ženy musí mít vlasy skryté pod šátkem, tvář si ovšem v mešitě nemusí zahalovat.³⁴⁵

„Mezi jednotlivými zeměmi však existují značné rozdíly, co se týče např. náboženské tolerance nebo porušování práv žen.³⁴⁶

„**Postavení ženy** je dle Koránu nižší než postavení muže, ovšem se ženami má být zacházeno laskavě a spravedlivě.³⁴⁷

V čem mají ženy horší postavení (pokud tak přijmeme i povinnost zahalování) z textů obecně nevyplývá. Našel jsem nicméně jednu výjimku: „Podle práva šaría např. ženy nesmějí vycházet z domu bez doprovodu manžela, otce nebo bratra.³⁴⁸

Učebnice se, krom dvou případů, úplně vyhnuly například interpretaci v médiích často používaného pojmu (v souvislosti s islámským terorismem) džihád. Prve je popsán neutrálně, v druhém úryvku silně negativně. U druhého úryvku jen doplním, že jde o závěrečnou větu kratičkého dvouodstavcového pokusu o shrnutí islámu „v kostce“ (základní popis pěti pilířů víry, vznik, a nakonec rozdělení islámu po prorokově smrti na dvě hlavní větve). Z toho, že jde o poslední větu podkapitoly, mimo jiné vyplývá, že onen výrok není nijak podepřen jakýmkoliv důkazem či dovysvětlením, proč autoři zvolili takto příkré hodnocení ší'itů.

„**Džihád** není ‚svatá válka‘, nýbrž úsilí o upevnění islámu. Nejdůležitější je džihád srdce – prohlubování vlastní zbožnosti – a džihád rukou – konání dobra a charity; dále džihád jazyka – misijní činnost a džihád meče – obrana a šíření islámu zbrání.³⁴⁹

„...**sunnité** (většina) představují původní mírumilovnou víru s úctou k životu, zatímco **ší'ité** (menšina) zdůrazňují pojem **džihád** (=svatá válka), tedy šíření islámu i násilnou cestou.³⁵⁰

³⁴⁴ BRÁZDA, ref. 74., s. 50.

³⁴⁵ KONEČNÁ, ZÁVODNÝ POSPÍŠIL a ZÁVODNÁ, ref. 199., s. 23.

³⁴⁶ DUFEK, ref. 43., s. 51.

³⁴⁷ DVOŘÁK, ref. 46., s. 272.

³⁴⁸ Tamtéž

³⁴⁹ BRÁZDA, ref. 74., s. 50.

³⁵⁰ ŠIL a KAROLOVÁ, ref. 315., s. 63.

Zmínka o rozdělení na dvě větve islámu (pokud se vůbec objeví) je v učebnicích jinak velmi povrchní, bez většího množství souvislosti: „V 7. stol. se rozštěpil na sunnity, kteří dnes tvoří 90 % muslimů, a šíity.“³⁵¹ „Vyberte zemi, kde převažují vyznavači šíitského islámu: a) Irák, b) Írán, c) Saudská Arábie, d) Súdán“³⁵²

Krátce bych se zastavil u zdánlivě jasné informace, že muslimové nežijí jen v arabském světě (jako majoritní/minoritní skupina ve státě). To je v učebnicích nicméně velmi málo zdůrazňováno, respektive téměř se o tom nemluví. Typicky se student seznámí s informací, že islám je počtem věřících druhé nejpočetnější náboženství na světě. Jeho konkrétní rozšíření, alespoň výčtem kontinentů, se objevuje jen v jednotkách případů (viz citace).

„Zpočátku se šířil mezi arabským obyvatelstvem, avšak vzhledem ke svému univerzálnímu charakteru byl přijat i jinými národy – především severní Afriky a jihozápadní a střední Asie. V důsledku migrace je islám v dnešní době sice minoritním, ale současně i vlivným náboženstvím v mnoha zemích světa. (...) Dnes tvoří Arabové menšinu muslimského světa.“³⁵³

Informace, která země je nejpočetnějším muslimským státem na světě, nebyla v celém zkoumaném souboru vůbec zmíněna. Pouze jednou se vyskytla otázka na alespoň nejpočetnější arabskou zemi: „Nejlidnatější arabskou zemí je: a) Turecko, b) Írán, c) Egypt, d) Malajsie“³⁵⁴

Nakonec zmíním už jen, z mého pohledu, čistě kuriózní příspěvky učebnic. První se týká příkladu náboženských předsudků, které si můžeme odnášet již z dětství. Takový přístup k problematice náboženské nesnášenlivosti, respektive k jejím možným hlubším kořenům, které jsou dány již výchovou v raném dětství, je ve zkoumaném souboru naprosto ojedinělý.

*„Dalším typem je **náboženský předsudek**, který pramení z odlišného vyznání – holčička s šátkem na hlavě (muslimka) a ostatní děti na stejném pískovišti si spolu nebudou hrát kvůli tomu, že holčička nechce jíst ve školce salám ani vepřo-knedlo-zelo. Do dalšího života si odnášíme iracionální a nepodložený pocit, že lidé z této (vietnamské, romské, muslimské aj.) skupiny jsou tak trochu ‚jiní‘, a proto před nimi musíme být ostražití.“³⁵⁵*

Druhý výňatek je z části, kdy je v učebnici přítomno krátké zamyšlení o slučitelnosti islámu a demokracie. Unikátnost je zde především ve snaze ukázat, že i „naše“ zavedená demokracie může být z našeho pohledu zásadním způsobem pozměněna (porušením sekularizace veřejného prostoru) a přesto být místními považována za autentickou (někde

³⁵¹ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 99.

³⁵² KUBÁČEK, ref. 60., s. 98.

³⁵³ SCHÖN, ref. 67., s. 31-32, 75.

³⁵⁴ KUBÁČEK, ref. 60., s. 96.

³⁵⁵ DENGLEROVÁ, ref. 58., s. 75.

v majoritně islámské zemi). Respektive se tím ukazuje, že náš západní pohled s taxativním výčtem kritérií, jež stanoví „přesnou“ hranici, kde začíná a končí demokracie, nelze považovat za nezpochybnitelné dogma.

*„Svébytnou koncepci demokracie nabízí islámské politické myšlení, které se od západního pojetí odlišuje především svým odmítáním sekulárního (nenáboženského) charakteru demokracie. Přestože v rámci islámu existuje i proud, který demokracii a liberalismus zcela odmítá, většina dřívějších i současných myslitelů se snaží ukázat, že demokracie a islám jsou určitým způsobem **kompatibilní** a že záleží především na výkladu posvátných textů, jako jsou Korán nebo Hadísy.“³⁵⁶*

Poslední ukázka je závěrečnou částí odstavce, který studentům podává informace o počtech muslimů v různých zemích Evropy. Krom samotného konstatování čísel se taktéž učebnice snaží předestřít, že negativní emoce vůči muslimům nemusí být výlučně způsobeny zažitými předsudky, nýbrž mohou být i reakcí na události, ve kterých pro nás hráli muslimové silně negativní roli.

*„V posledních letech se rozšiřuje **negativní mínění o muslimech s xenofobním a rasistickým podtextem**. Takové vnímání muslimů souvisí jednak s problematikou omezených svobod v islámském světě (např. nerovné společenské postavení žen), jednak s aktivitami teroristů hlásících se k radikálnímu islámu (útoky 11. září 2001, teroristické útoky na francouzský satirický deník Charlie Hebdo, teroristické aktivity Islámského státu).“³⁵⁷*

³⁵⁶ DUFEK, ref. 43., s. 51.

³⁵⁷ DVOŘÁK, ref. 46., s. 272.

Zhodnocení obsahu učebnic

Etnicita a kultura jsou učebnicemi bezesporu reflektovány hojně, navzdory časté roztržiténosti konkrétních otázek s nimi spojenými (např. xenofobie), napříč různými obory společenských věd. Není vlastně kapitoly související s daným tématem, kterou by zcela opomíjely. Zároveň oceňuji, že žádný text ze zkoumaného souboru se nepřihlásil k primordiálnímu pojetí kultury ba ani etnicity.

Ovšem i tak by se daly najít slabiny, například v jasném slovním uchopení pojmu kulturních univerzálií. Studenti jsou sice seznámeni s různými druhy peněz, podob manželství, politických systémů, konfliktů atd., ale tyto pojmy nejsou nikde přítomny v rámci kategorie kulturních univerzálií. Student si musí danou kategorii utvořit vlastní pomocí, popřípadě s doprovodným výkladem učitele. To považuji za nešťastné, pokud samy učebnice staví výklad kupříkladu na konceptu lidské univerzálnosti psychického a fyzického vývoje. Absence jasného uchopení kulturních univerzálií tak, podle mého soudu, utváří mezeru v mozaice popisu toho, co znamená být člověkem, nehledě na místo narození.

Druhou výtku bych směřoval už „jen“ k majoritě učebnic, které, myslím neprávem, opomíjejí existenci Sapir-Whorfovy hypotézy. Jen skutečně ve zlomcích případů se lze setkat s informací, že kultura/společnost ve které žijí, může skrze jazyk tak zásadním způsobem ovlivnit mé vnímání okolní reality. Kritikou v tomto směru mířím ale mnohem dál než jen na onu vynechanou hypotézu. Odborné společenskovední texty napříč dílčími obory, včetně těch, které jsem použil při tvorbě úvodní části této kapitoly, považují jazyk za zásadní produkt jakékoliv společnosti. Upozorňují, že skrze jazyk lze sledovat subkultury, zásadní změny ve společenském diskurzu či problémy (vyzdvihované, nebo naopak zamlčované) v dané komunitě. Uvědomme si jen, jak zásadní změnou byla například v USA změna diskurzu ve slovníku, kdy je nyní nepřipustné používat na veřejnosti (a mezi politiky už vůbec ne) slovo *negr*. Nesmí se používat právě proto, že v jednom jediném slově se v mentálním pozadí mluvčího zrcadlí celý institucionální rasismus. Koneckonců, v České republice sami ve veřejném prostoru stále zápolíme s tím, když někdo (nejen z politické reprezentace) použije slovo *cikán*, právě proto, jak bylo nejen v minulosti účelově používáno v dichotomizaci my-
oni.

I přes tyto nemalé výtky oceňuji šíři, v jaké se učebnice snaží kulturu postihnout napříč různými společnostmi ve světě. Nicméně i zde si myslím, že by se dala celá problematika posunout ještě o kus dál. Zaprvé bych nepracoval primárně s abstraktními pojmy, jenž mají

pojmenovat často „uměle“ vytvořenou situaci, která má sloužit čistě jen jako appendix definice pojmu samotného. Pro představu, myslím tím toto.

„Etnocentrismus je interpretace kulturních, společenských a životních jevů cizích kultur v pojmech vlastní společnosti. Důsledkem takového myšlení je, že lidé se už nesnaží vlastní standardy poměřovat měřítky jiných kultur. V praxi je spojen třeba s rasistickými postoji.“³⁵⁸

„Etnocentrismus znamená posuzování cizích kultur z hlediska naší kultury.“³⁵⁹

Osobně tomuto vysvětlení rozumím, ale student v patnácti, šestnácti, sedmnácti letech, aniž bych ho chtěl podceňovat, by jistě ocenil nějaké i velmi krátké situace, které tento pojem popisují. Kupříkladu – to že nám země, kde lidé nesmí, či jen minimálně pijí alkohol, přijdou zvláštní/divné, je ukázkou etnocentrismu, jelikož v ČR, s jednou z nejvyšších spotřeb alkoholu na hlavu (včetně kojenců) je kultura spojená s alkoholem tak všudypřítomná, že by nás ani nenapadlo ze dne na den zavést úplnou prohibici.

Ne že by podobné tendence v učebnicích zcela chyběly, ale zastaví se vždy pouze u informativního rázu sdělení typu, kolik je ve světě „normální“ mít manželek oproti nám v Evropě. Přičemž i takový případ by dle mého bylo možno dostat didakticky na jinou úroveň pouhou otázkou – přijde vám to divné? Pokud ano, proč si myslíte, že to tak vnímáte?

Další připomínku směřuji k „málo“ pestrému výběru prezentovaných společností. Výčet všemožných kulturních rozdílů se totiž omezuje z více než osmdesáti procent na společnosti z úplně jiných koutů světa (Indie, Írán, indiáni v Jižní Americe, Čína atd.). Jistě není od věci znát ani velké odlišnosti mezi jednotlivými kulturami, nicméně to jde proti výše popsanému trendu, kdy kulturní a etnické rozdíly hrají větší roli ve chvíli, kdy jsou si společnosti více a více podobné. Uvedu to na učebnicemi tak přetřásaném pojmu sekularizace. Moje otázka by v tomto konkrétním případě zněla, proč se omezovat na islám, když povahu role církve/náboženství ve společnosti a politice kupříkladu řeší Poláci již od roku 1989 s různou mírou intenzity (často v médiích zesobněnou ve sporu o potraty).

Trochu to na mě působí jako snaha ukazovat kulturní rozdíly, ale na někom, koho bychom mohli v našem prostředí označit hanlivým slovem „exoti“, protože žijí mimo „nás“, západní, civilizační okruh a často o nich máme své vlastní zkreslené představy. Myslím, že v danou chvíli ani tak nehraje roli, zda jsou ty představy pozitivní (indiáni mají mnohem blíže k přírodě a žijí v málo konfliktních komunitách „mimo“ dvaceti čtyř hodinový čas),

³⁵⁸ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 27.

³⁵⁹ ČADOVÁ, PETRŽELOVÁ a ČERMÁKOVÁ, ref. 91., s. 57.

nebo negativní (islámská země rovná se drastické fyzické tresty, navzdory znatelným rozdílům mezi poměry v Turecku, Tunisu nebo Íránu).

Částečně s tím může souviset našťestí již velmi malý, přesto se objevující, dozvuk evolucionismu. Je prezentován nejen otázkami a výkladem o „stupních“ rozvoje od divoštví (což je sám o sobě problematický pojem) k civilizaci, nýbrž i zvykovou ekonomikou (mimo čestné výjimky), jako věci týkající se méně rozvinutých částí světa, jelikož tento model jsme my sami již dávno „překonali“. Speciálně v ekonomické oblasti se tento nádech evolucionismu objevoval nejvíce. Osobně mi to přijde nebezpečné, pokud bychom měli poměřovat jiné kultury/společnosti především stupněm ekonomického rozvoje v dané zemi, a to ještě navíc podle toho, jak moc se přiblížili „našemu“ kapitalismu. V tu chvíli bychom znovu přešli od relativismu a partikularismu k materiálnímu determinismu, který, krom klasických evolucionistů, používali v našem prostředí tolik zdiskreditovaní marxisté. Respektive bychom tímto postupem sami sebe mimoděk označili za méně rozvinutou společnost než například francouzskou, jen kvůli tomu, že máme dlouhodobě nižší HDP na obyvatele a v mnoha odvětvích máme i podle ÚOHS³⁶⁰ daleko k dokonalé konkurenci.

Zajímavé je, dle mého názoru, jak učebnice ztotožňují fenomén xenofobie a multikulturalismu do značné míry pouze s příchodem cizinců, respektive slovy učebnic s migranty. Rozumím, že před příchodem ukrajinských uprchlíků (od roku 2022) byla, a do značné míry stále je, česká společnost silně etnický homogenní. Když pominu Slováky, které příliš nebereme jako cizí, tak je jasné, že desítky let etnické homogenity po druhé světové válce v nás vyvolaly dojem, že s xenofobií a multikulturalismem se lze setkat jen při kontaktu s lidmi a politikou přicházející do České republiky ze zahraničí.

Tento přístup nepovažuji za šťastný už jen z toho důvodu, že tu s námi žijí vyšší desítky tisíc Romů, jejichž obraz v médiích rozhodně není na úrovni Rom rovná se Čech. Zkoumané texty v tomto ohledu k naší dlouhodobě stabilní etnické menšině nepřístupují jinak, viz podkapitola o Romech v učebnicích ZSV nacházející se v následující části o nacionalismu. Připomenout lze i stabilní menšinu desítek tisíc Poláků na Těšínsku, obdobně Vietnamce či už pozapomenuté tisíce řeckých uprchlíků, kteří k nám přišli v druhé polovině čtyřicátých let minulého století. Česká republika tedy je už teď určitým způsobem multikulturní zemí, což učebnice nereflektují.

Nepřijde mi tak v této souvislosti adekvátní upozorňovat v učebnicích především na negativní zkušenosti některých společností s multikulturní politikou. Existují i státy (USA,

³⁶⁰ Úřad pro ochranu hospodářské soutěže

Kanada, Austrálie, Lucembursko, Švýcarsko atd.), kde se multikulturní politice dlouhodobě daří, samozřejmě s jistými fázemi, kdy dochází k problémům, které se daným státům podařilo v minulosti s různou mírou úspěšnosti překonat. Domnívám se tak, že učebnice, spíše než dlouhodobé trendy v multikulturních státech, sledují na konkrétních příkladech multikulturní politiky stanovisko české společnosti k přijímání většího množství cizích státních příslušníků (zejména z oblastí mimo náš kulturní okruh).

Přítom kritiku multikulturní politiky lze vést i po lince soužití mezi námi Evropany. Uvedu to na příkladu Belgie. Nejčastěji její multikulturní politiku v médiích vnímáme skrze zprávy o problémech v chudších muslimských čtvrtích Bruselu a jiných belgických městech. Přítom největší selhání belgické multikulturní politiky je v soužití mezi majoritními Vlány a Valony, kteří se každých pár dekád tak rozhádají, že hrozí rozpad státu. Nemluvě o podobných tenzích ve Skotsku, Katalánsku, Baskicku a jiných evropských regionech.

Souhrnně to na mě působí jako snaha vymezit se vůči multikulturní politice (krom případů, kdy se při ochraně rozmanitosti hovoří o „službě lidstvu“³⁶¹), kdy mezi řádky učebnice sdělují, že v jejím důsledku přichází migranti (což je bezesporu v českém kontextu slovo s negativní konotací) z různých částí světa, což dané zemi způsobuje dlouhodobě různé obtíže.

Ke zpracování tématu etnicity bych měl jen jednu zásadní výtku, a to, že se o ní v učebnicích mluví, na rozdíl od kultury, mnohem méně. V samotném popisu etnicity a jejich podob neshledávám žádné větší pochybení, což může být dáno mnohem větší mírou abstrakce, v jaké o ní texty referují.

Dáno to může být tím, že v českém vědeckém prostředí byl výzkum etnicity do konce minulého století především doménou historiků, kteří se snažili postihnout fenomén národa.³⁶² Podporoval to, mimo jiné, předchozí politický režim, kdy etnografové museli sledovat po ruském vzoru paradigma primordialismu. Navíc jejich objektem zájmu byly především komunity evolucionistickým a materialistickým pohledem považované za primitivní, což bránilo etnografickému výzkumu etnicity v širším evropském kontextu.³⁶³ Nemluvě téměř o nulovém rozvoji sociální a kulturní antropologie před rokem 1989.³⁶⁴

Nakonec konstatuji, že učebnice se tak těžkého úkolu, jako je uchopit kulturu a etnicitu, zhostili poměrně uspokojivě, nicméně si stále myslím, že je na čem pracovat a jak by šly texty

³⁶¹ BUČEK, ref. 45., s. 83.

³⁶² JAKOUBKOVÁ BUDILOVÁ, Lenka et al. *Etnické skupiny a hranice*. In: *Etnické skupiny, hranice a identity*. Vyd. 1. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2020, s. 14. ISBN 978-80-7325-505-3.

³⁶³ Tamtéž, s. 11-15.

³⁶⁴ Tamtéž, s. 11.

posunout dále. energii bych soustředil zejména na oblast konkrétních kulturních situací, které by se vztahovaly i na nás samé (Českou republiku a nejbližší okolí), na definitivní upuštění od oněch, osobně doufám, dozvuků evolucionismu (zejména v ekonomii) a na posun v jazyce, jakým o některých tématech hovoříme.

Obdobný úspěch jako u kultury ovšem nespatřuji v tématu náboženských skupin.

U židů vidím několik problematických bodů z hlediska výkladu. Zaprvé nerozumím tomu, proč se neustále zdůrazňuje termín vyvolený národ, respektive národ. Ano, chápu, že v teologickém výkladu světa z pohledu judaismu je termín vyvolený národ zásadní, nicméně opakovaně zdůrazňovat, že Židé jsou, nehledě na situaci (zda jde o teologii, či historii), národ od začátku svých dějin, považuji za metodologicky nepřesné. Češi také byli Kosmou ve 12. století označeni za národ, ale rozhodně to nemělo stejný význam jako dnes. Nehledě na to, že Izrael byl, stejně jako jiné semitské státy, ve starověku tvořen jakýmsi kmenovým svazem s centrální vládou.³⁶⁵ To je zmíněno i v křesťanské tradici, kdy je dvanáct apoštolů, kteří mají být při posledním soudu soudci dvanácti izraelských kmenů.³⁶⁶ Nelze ani pochybovat, že míra sounáležitosti byla mezi židy různá během dějin a podle jejich konkrétní situace v té dané zemi.

Dále mi přijde, že je zde snaha některé antisemitské kroky vůči židům v Evropě přecházet. Jinak si nedokážu vysvětlit, že je úplně pominut vznik diaspory v 2. století, popis toho, co to byl pogrom a systémová diskriminace trvající dlouho do novověku. Jedinou výjimkou s detailním popisem jsou Dreyfusova aféra a holokaust. Což je sice časově „blízko“, nicméně v dějinách nebylo při protižidovských akcích běžné, aby byli židé souzeni před státním soudem (když v ghettech spadali pod vlastní soudní systém). A holokaust je, jak už jsem popsal u rasismu, spojen s nacismem, tedy něčím, co bylo poraženo, je to minulostí a všichni tuto epochu považují za výchylku z evropských „civilizovaných“ dějin.

Přitom myslet si, že pogromy se neděly i na území dnešní České republiky je zcela liché (uvědomme si, že posledním velkým pogromem na území ČR byla Křišťálová noc roku 1938, což se nebere jako „náš“ problém, když se odehrál v již Němci obsazených Sudetech; nebo lze zmínit politický proces s Rudolfem Slánským a jeho protistátním spikleneckým sionistickým

³⁶⁵ AUGUSTYN, Adam a The Editors of Encyclopaedia Britannica. Twelve Tribes of Israel. *Britannica* [online]. 2023 [cit. 2024-02-09]. Dostupné z: <https://www.britannica.com/topic/Twelve-Tribes-of-Israel>; ZEIDAN, Adam a The Editors of Encyclopaedia Britannica. Israel: Old Testament kingdom. *Britannica* [online]. 2024 [cit. 2024-02-09]. Dostupné z: <https://www.britannica.com/topic/Israel-Old-Testament-kingdom>

³⁶⁶ VOUGA, François. Osobnosti a skupiny. In: *Dějiny raného křesťanství*. Překlad Josef Štochl. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 1997, s. 28-32. ISBN 80-85959-22-4.

centrem v padesátých letech). Pokud jsou učebnicemi pogromy a podobné praktiky tak moc zavrhované, stálo by za to alespoň v jedné větě popsat, o co šlo.

Obdobně nevnímám za šťastné mluvit v minulém čase o existenci konspiračních teorií snažících se šířit zvěsti o snaze židů ovládnout svět. Stačí připomenout jen v Maďarsku opakované útoky na George Sorose nejvyššími státními představiteli, které se chvilkami objevily i u našich politiků.

U tohoto bodu vnímám jako zásadní přešlap použití slova židovstvo, což, jak je známo, byl termín široce používaný ve Třetí říši. Nemluvě o výroku, že pro sionismus byli zásadní Židé na Západě, protože měli velký vliv a peníze. Ano, existovaly a existují vlivné židovské osobnosti v businessu a veřejném životě v západních zemích, ale nikdy nešlo o žádnou „kliku“, která by sama určovala politiku těchto států. Osobně na mě takové konstatování bez uvedení do kontextu působí jako latentní antisemitismus.

Jako poslední bod bych rád zmínil nešťastnou tendenci popisovat dějiny Izraele po druhé světové válce jen prismatickým konfliktem s Araby/Palestinci. Z učebnic to vypadá, jako by Židé v dané oblasti jen čelili útokům Arabů ze všech stran, a neměli s nimi i normální vztahy. Učebnice kupříkladu vůbec nepracují ani s faktem nelegálně stavěných židovských osad a některých jejich agresivních židovských osadníků, kteří sami některé násilnosti vyvolávají.

V této souvislosti to na mě dost působí jako kopírování českého politického a celospolečenského diskurzu, který je silně proizraelský, tudíž by asi nebylo vhodné zmiňovat, že celý problém je mnohem složitější. Ne všechny arabské země chtějí Izrael v současné době zničit. Ne všichni Palestinci jsou v konfliktu s Židy, nemluvě o tom, že izraelsko-palestinským konfliktem trpí už desítky let sousední Libanon, který je díky němu v permanentní nestabilitě, a ze Švýcarska Blízkého východu se stal tzv. failed state.

Poměrně pozitivní obraz židů může být dán i tím, že šlo o menšinu, se kterou máme v různé míře po staletí nepřerušené styky, tudíž nemusí být, přes všechny odlišnosti, bráni jako někdo cizí. Teď už čistě spekuluji, ale možná, že určité sympatie může u autorů vyvolávat jistý pocit sounáležitosti s židovským osudem, kdy nejen v moderní době se o židech mluví především v kontextu perzekucí a útlaku, což by mohlo potencionálně korelovat s českým pocitem, že v dějinách dvacátého století jsme se sami tak trochu stali oběťmi her velkých mocností (v letech 1938, 1948, 1968, respektive i v naší polistopadové politice se často více než proti vnitropolitickým protivníkům vymezujeme vůči tomu, co přichází „zvenčí“).

V tématu islámu spatřuji jedno zásadní pochybení, které se, podle mého názoru, jen zrcadlí ve všech následujících připomínkách. Tím pochybením je rovnice, že islám

a muslimové rovná se Blízký východ, respektive Arabové. Ukazuje se to, podle mého názoru, nejenom ve fokusu na popis států v tomto prostoru (Saudská Arábie, Írán, Afghánistán, Kuvajt, Egypt a s čestnou výjimkou Nigérie), nýbrž i absencí snahy rozkrývat podoby islámu mimo tento region.

Prvním překvapením by tak pro studenty mohlo být, že nejlidnatější muslimskou zemí je pro nás téměř neznámá Indonésie, že muslimové žijí i v Číně, v Evropě máme dvě dominantně muslimské země (Kosovo a Albánii), popřípadě by mohlo být překvapením, že stovky milionů muslimů žijí, mimo jiné, v Indii.

Jistě by se dalo namítnout, že je to „přirozené“, pokud si ztotožníme islám s jeho původním místem vzniku a dominantně arabským etnikem, s nímž jsme se po staletí potýkali/stýkali. Problém je ovšem v tom, že s Araby se od křížových výprav ve středověku nijak ve velkém celoevropském kontextu neválčilo (krom dílčích dobovačských koloniálních kampaní evropských velmocí, kdy jsme ovšem my byli ti, kdo tlačil na druhou stranu). V novověku jsme se přitom ve válečných konfliktech s muslimy střetávali nejvíce (speciálně v našem prostoru) s Turky. Turecko je v učebnicích nicméně opomíjeno navzdory tomu, že má druhou nejsilnější armádu NATO a dlouhodobě aspiruje na členství v EU. Troufnu si tvrdit, že Turecko je vynecháno, protože je dost podobné Evropě v kontextu blízkovýchodního regionu – používá latinku, ženy mají formální rovnost před zákonem, auty jezdí vpravo, mnoho Čechů tam míří na dovolenou a koneckonců Istanbul je jen jiný název pro Konstantinopol, odkud k nám přišel Cyril s Metodějem. Jinými slovy Turci jsou „jednou nohou“ na Západě.

Oproti tomu se, snad krom Kuvajtu, který byl vzat na milost tím, že je tam méně přísně aplikováno právo šaría, zdůrazňuje u muslimských států tohoto regionu jejich jinakost. Odlišnost by sama o sobě nebyla nic špatného. Učebnice státy tohoto regionu podávají nicméně jako poměrně monolitickou masu, kde je normální, že ženy jsou diskriminovány (není ale krom jedné výjimky řečeno jak přesně), existuje tam polygamie, ženy se musí zahalovat od hlavy k patě, používají náboženské právo, na naše poměry aplikují kruté fyzické tresty (kamenování, sekání rukou), nepijí alkohol a tvrdě jeho konzumaci trestají (pro Čechy zvláště zajímavé téma) a náboženská pravidla omezují i možnost podnikání (viz zmínky o bankách a jejich nespolupráci například s tabákovými společnostmi). V kostce by se dalo říci, že největší „slabinou“ těchto zemí je v očích učebnic jejich absence sekularizace veřejného prostoru.

Přičemž o tom, zda a jak moc je vlastně sekularizován veřejný prostor v západních zemích, by se dalo taktéž polemizovat. Navíc pokud je v učebnicích nějaká zmínka o radikálních náboženských organizacích, respektive násilném chování spojeném s náboženstvím, jasně až na drobné výjimky převažují islamistické organizace (Hammás,

Hizballáh, Islámský stát, Boko Haram, Al Kaida atd.). Nemluvě o výše prezentovaných ukázkách, kde se opakují teroristické útoky 11. 9. se zdůrazněním, kdo, kde a kdy je spáchal, bez jakéhokoliv připomínání obětí těchto útoků či úspěšného pokusu cestujících jednoho z letadel dalšímu úderu zabránit.

Jistě nelze opomenout, že region Blízkého východu je, zejména po druhé světové válce, plný nejrůznějších sporů. Mimoděk se ovšem přejde, že se do oněch sporů zapojujeme, protože i přes veškerá porušování lidských práv v Saudské Arábii od nich nakupujeme ropu, popřípadě plyn z Kataru. A neřekneme, že dnešní umělé hranice států v regionu, které způsobují nemálo problémů, jsme vytyčili od stolu my sami tady v Evropě, ještě když jsme mocensky oblast ovládali. Ani samotné informování o paternalistickém chování k ženám by nebylo nijak ideologicky zabarvené, pokud bychom státy celého regionu neházely do jednoho pytle. Turkyně, Tunisanky, Maročanky, nebo Libanonky nemusí přece všechny chodit kompletně zahalené, a na dost místech dokonce chodí bez jakéhokoliv omezení samy, bez mužského doprovodu. Navíc učebnice nemluví vůbec o snaze samotných muslimek se proti takto silně omezujícím pravidlům vymezit. Írán, který je v učebnicích jedním z „těch nejhorších“ zažívá periodicky protesty místních žen, které se odmítají podřízovat náboženské policii. Nemluvě o faktu, že některé ženy se mohou zahalovat i dobrovolně, protože to samy vnímají jako součást vlastní kultury, obdobně jako by u nás za první republiky bylo nepřipustné jít se vykoupat v bikinách na stejnou pláž spolu s muži.

Navzdory tomu, že učebnice v jedné části samy kritizují stereotypizaci určitých skupin a etnocentrický pohled na svět, tak si troufám tvrdit, že u této skupiny zemí jim takový přístup vůbec nevádí. Dokonce bych řekl, že nejde jen o stereotypizaci, ale přímo esencialismus směrem k muslimům a Arabům.

Podporuje to, dle mého názoru, i velmi stručné seznámení s dějinami islámu (oproti judaismu). Zvláště pak neustálé připomínání, že islám vznikl mezi arabskými kmeny, zatímco judaismus i křesťanství v prostředí židovského národa. Jak už bylo napsáno v teoretickém úvodu této části, v našem vnímání byl, díky evolucionismu, vytvořen obraz, že kmeny a divoši jsou civilizačně předstupněm evropských národů. Judaismus přitom taktéž vznikl mezi židovskými kmeny. Osobně v tom spatřuji významný kvalitativní rozdíl, jestli budu tvrdit o jedné skupině, že jde o kmen a o druhé, že jde o národ.

Dějiny islámu jsou, stejně jako u křesťanství a judaismu, plné objevů, filosofie, konfliktů, misijní činnosti, umění atd. Namátkou lze uvést matematický název algebra, označení Gibraltar, UNESCO památky (Alhambra, perské ruiny, pyramidy, Mezopotámie, Petra, perské zahrady), arabské číslice, burza, Pohádky tisíce a jedné noci atd.

Rozumím nicméně, že tento spíše negativní stereotypní obraz může být podpořen médii, která dominantně přinášejí spíše negativní zprávy ve svém hlavním zpravodajství o dění na Blízkém východě a v rámci problémů s integrací muslimských přistěhovalců do západních zemí.

I přesto mám pocit, že krom etnocentrismu (bohemocentrismu) a stereotypizace do obrazu Blízkého východu promlouvá možná obecnější náhled na tuto oblast světa. Ten, jaký popsal Edward Said v podobě orientalismu – vytváření a udržování obrazu (kulturními a vědeckými metodami) – který srovnává, romantizuje, kritizuje, vykládá a ovládá na faktické a morální úrovni nejenom muslimský Orient, ale i neevropský svět jako takový.³⁶⁷

I přes všechnu řečenou kritiku musím ocenit, že se učebnice kupříkladu vyhnuly používání slova džihád (až na dvě výjimky), prezentovaly skrze pět pilířů islámské víry, že i v nich je apel na pomoc druhému, přiznávaly návaznost islámu na dřívější biblické proroky a jejich učení či alespoň do jisté míry přiznávaly, že ač drastická, přesto se mohou pravidla v různých muslimských zemích významně odlišovat.

Dovolím si k tématu islámu ještě provokativní poznámky k zamyšlení na závěr. Islámské země používají náboženské právo šaría (v různé míře a v různé tradici). Jsou proto horší než stát Izrael, kterýsi ponechal systém náboženských soudů (tzv. milletů) „jen“ v soukromém právu? Je „naše“, západní, trvání na párovém manželství (nehledě na osoby, které ho mohou v různých zemích uzavřít) skutečně tak sekulární, že nevychází z žádné náboženské tradice? Kritizujeme hidžáby, ale víme, že obdobně zahalená chodila na veřejnosti sv. Ludmila? Když v učebnicích sem tam řešíme, jestli jsou/byli agresivnější sunnitě/ ší'ité, proč neřešíme, jestli jsou/byli agresivnější katolíci/protestanti? Kritizujeme v učebnicích právo šaría jako Bohem dané, tudíž rigidní a neodrážející momentální stav společenských poměrů. Souhlasili bychom zároveň, že český právní řád je flexibilní, odráží kontinuálně vývoj ve společnosti a je v demokracii podroben při své tvorbě důsledně celospolečenské debatě? Když je důsledná sekularizace tak jasným znakem moderní společnosti, proč máme tedy napříč Evropou různé množství státních svátků kopírující ty křesťanské (nejčastěji Velikonoce a Vánoce)?

³⁶⁷ MEER, Nasar. *Orientalism*. In: *Race and Ethnicity*. Vyd. 1. Los Angeles: Sage, 2014, s. 98-102. ISBN 978-0-857-867-9.

Národ a nacionalismus

Národ a nacionalismus pohledem společenských věd

Společenské vědy mají dlouhodobě problém oba tyto pojmy pevně uchopit, respektive, podobně jako kultura, mají velké množství variací, které se v čase mění. Problém je v tom, že ačkoliv Američané, Češi, Němci, Indové, Nepálci, Japonci, nebo Egypťané o sobě oficiálně mluví jako o národech, i laikovi je na první pohled zřejmé, že se tyto skupiny od sebe výrazně odlišují svou vnitřní skladbou. Přese všechny rozdíly nicméně nezpochybnitelně patří do jedné kategorie národa.

První důležitý fakt je, že národ (v moderním slova smyslu) a nacionalismus jsou nerozlučně spjaty.³⁶⁸ Jedno bez druhého nemůže existovat, ačkoliv první teoretici se, obdobně jako u otázky, jestli bylo dříve vejce, nebo slepice, nemohli shodnout, co předcházelo čemu.

Začnu nejdříve s popisem národa, který je tu s námi jakožto pojem od starověku. Začátek musíme hledat u Řeků, kteří používali pojem ethnos, ve významu našinec (člen skupiny mající společný původ, politickou správu a hierarchizovanou společnost).³⁶⁹ Pojem byl pak postupně vyhrazen „těm druhým“ (mimo Řeky, navíc měl pejorativní nádech obdobně jako slovo barbar).³⁷⁰

V prvním překladu Starého zákona (Septuagintě) se pojmem ethnos označovaly „nevyvolené národy“, v pozdějším Novém zákoně byl stejný pojem použit na skupiny, kterým mělo být zvěstováno Kristovo učení, tedy na pohany.³⁷¹

Římané pojem překládali dvojnásobně jako ethnicus (v konotaci s těmi „mimo náš okruh“, tedy v pozdější tradici s pohany),³⁷² nebo natio (z lat. nasci, což v překladu znamená být zrozen, ovšem bez pejorativního nádechu).³⁷³

Oba pojmy pak spolu dlouho koexistovaly, kdy shodně označovaly obyvatele nějakého území (státu), ale s jiným emocionálním pozadím. Ethnicus se typicky používalo ve spojení s pohanským/zaostalejším, oproti křesťanskému a vyspělému natio.³⁷⁴ Obdobné politikum, v situačním použití daného slova, lze dodnes vysledovat například v označení „původní

³⁶⁸ TESARĚ, ref. 122., s. 16.

³⁶⁹ Tamtéž

³⁷⁰ Tamtéž

³⁷¹ HRABOVSKÝ, ref. 29., s. 100.; TESARĚ, ref. 122., s. 16.

³⁷² TESARĚ, ref. 122., s. 16.

³⁷³ HEYWOOD, Andrew. Co je národ? In: *Politologie*. Vyd. 3. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008, s. 138. ISBN 978-80-7380-115-1.; HRABOVSKÝ, ref. 29., s. 100.

³⁷⁴ TESARĚ, ref. 122., s. 16-17.

národy“, kterým se myslí společnosti žijící v předindustriálních společnostech (mimo „naš svět“).³⁷⁵

To, jak chápeme národ dnes, má kořeny v časové periodě konce 18. a začátku 19. století. Do té doby nic jako dnešní národ/nacionalismus v Evropě neexistovalo.³⁷⁶ V tomto období došlo vlivem osvícenských myšlenek a sociálních změn ke krizi legitimacy původních církevních a světských autorit. Postupně se otočila pomyslná pyramida moci, kdy se legitimita vládců neměla odvíjet od božího (či jiného „z hůry daného“) práva, ale opírat se o vůli obyvatel jednotlivých států. Jinými slovy, z poddaného se měl stát rovnoprávný občan, kterého panovník reprezentuje na úkor svých osobních ambicí (přesný opak dřívějšího stavu).³⁷⁷

Zosobněním lidu měl být v nových politických podmínkách národ.³⁷⁸ Národ tudíž není nic jiného než forma sociální identity, kterou stvořila evropská modernita.³⁷⁹ To, že jde o evropský koncept, lze dokumentovat tím, jak se národy „objevovaly“ v čase. V Africe a v Asii se národy začínají ve velkém hlásit o slovo až ve 20. století, dříve se objevily jen v USA a Jižní Americe, kde je nicméně hájily etnicky evropské, či v evropském myšlení vychované, elity (viz Simon Bolívar, Benjamin Franklin).³⁸⁰

Národ povstal buď „shora“, nebo „zdola“. V prvním případě se mluví o tzv. státním, občanském, či politickém národě.³⁸¹ Prvními dvěma politickými národy byli Američané (1776) a Francouzi (1789).³⁸² Jsou uváděny jakožto ideální typy, kdy revolucí byly rychle vyměněny staré elity za nové (ovšem taktéž intelektuálně rekrutované z vyšších společenských vrstev, popřípadě vyššího středního stavu³⁸³), které změnou státního zřízení nastolily rovnost všech obyvatel před zákonem.³⁸⁴ V jiných případech (Británie) mohlo dojít k postupné změně elit po společenské dohodě.³⁸⁵ Národem byli v těchto státech nově myšleni všichni jeho obyvatelé,

³⁷⁵ ERIKSEN, ref. 140., s. 345-46.

³⁷⁶ HANUŠ, Jiří a HLOUŠEK, Vít. Nesvaté národy. In: *Předminulé století: Evropa v politice a kultuře 19. století*. Vyd. 1. Brno: Books & Pipes, 2019, s. 61-70. ISBN 978-80-7485-195-7.; TESAŘ, ref. 110., s. 56.

³⁷⁷ HEYWOOD, ref. 373., s. 141.; HROCH, Miroslav. Typologická charakteristika. In: *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2009, s. 51. ISBN 978-80-7419-010-0.

³⁷⁸ HEYWOOD, ref. 373., s. 141.

³⁷⁹ MEER, Nasar. Nationalism. In: *Race and Ethnicity*. Vyd. 1. Los Angeles: Sage, 2014, s. 94-96. ISBN 978-0-857-867-9.; TESAŘ, ref. 110., s. 51-60.

³⁸⁰ HEYWOOD, ref. 373., s. 140.; HEYWOOD, Andrew. Různé druhy nacionalismu. In: *Politologie*. Vyd. 3. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008, s. 144-146. ISBN 978-80-7380-115-1.

³⁸¹ ERIKSEN, Thomas Hylland. Nacionalismus. In: *Etnicita a nacionalismus: antropologické perspektivy*. Vyd. 2. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2023, s. 190. ISBN 978-80-246-4079-2.; HANUŠ a HLOUŠEK, ref. 376., s. 63.; TESAŘ, ref. 110., s. 58.

³⁸² HEYWOOD, ref. 373., s. 141-143.

³⁸³ HROCH, Miroslav. Aktéři dramatu: kdo mluvil jménem národa. In: *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2009, s. 141. ISBN 978-80-7419-010-0.

³⁸⁴ HANUŠ a HLOUŠEK, ref. 376., s. 63-65.; HEYWOOD, ref. 373., s. 141-142.; HROCH, ref. 377., s. 51.

³⁸⁵ HROCH, ref. 377., s. 51.

nehledě na etnicitu či vyznání.³⁸⁶ Pravdou je, že ačkoliv tmelem společnosti se stala loajalita ke státu a sounáležitost s dalšími občany, vliv dominantního etnika zůstal i v politickém národě vždy nějak patrný (namátkou volbou úředního jazyka).³⁸⁷ Navíc i tyto multietnické národy, jakožto sociální skupina, se na svět dívají etnocentrickým pohledem.³⁸⁸

Takto pojaté politické národy čerpaly při svém vzniku inspiraci z děl Jean-Jacque Rousseaua, který tvrdil, že státní moc má především hájit vůli lidu (sám slovo národ nepoužíval).³⁸⁹

Národy vzešlé „odspodu“, v podobě národního hnutí, jsou kupříkladu Němci, Češi, Estonci, Poláci nebo Slováci.³⁹⁰ Zde se národ povětšinou utvořil tak, že po první fázi etnografických nadšenců, kteří zkoumali a zachycovali kulturu, jazyk, osídlení, vyznání a další charakteristiky dané skupiny obyvatel, došlo k tzv. etnické revitalizaci („znovuoživení“, v českém kontextu se hovoří o národním obrození).³⁹¹ Myslí se tím, že poté, co vzdělanci zjistili, kdo by měl tvořit daný národ, rozhodli se, co budou navenek akcentovat (kde povedou symbolické hranice, jak bude vypadat sebedefinice).³⁹² Následně došlo k tomu, že první vzdělané elity (někde sedláci – Estonsko, někde měšťané a venkované – Čechy, popřípadě šlechta a velkopodnikatelé – Německo, Norsko, Maďarsko³⁹³) se rozhodly šířit mezi masami novou národní identitu.³⁹⁴ Proces byl úspěšný, pokud lid přijal novou identitu za svou, rozvinul svou národní kulturu, vybudoval si elity napříč obory a získal politickou autonomii.³⁹⁵

Odborně se takto vzniklé národy nazývají etnické či kulturní.³⁹⁶ „Otcem kulturalistů“ byl Johann Gottfried Herder.³⁹⁷ Přišel s tvrzením, že nejenom Němci jsou národem na základě od předků zděděných tradic (obecně kultury), jazyka, historie a společného ducha, který zosobňuje kvality německého národa (životní styl, postoje, tvorbu, činnost a návyky lidu).³⁹⁸ Přičemž toto organicistní pojetí národa, jakožto přirozeného celku každého lidského

³⁸⁶ HEYWOOD, ref. 373., s. 142-143.

³⁸⁷ ERIKSEN, ref. 381., s. 196.; TESAŘ, ref. 110., s. 58.

³⁸⁸ Tamtéž, s. 57.

³⁸⁹ HEYWOOD, ref. 373., s. 141.

³⁹⁰ HROCH, ref. 383., s. 141-143.

³⁹¹ ERIKSEN, ref. 140., s. 346-347.; HROCH, ref. 377., s. 53-54.

³⁹² ERIKSEN, ref. 381., s. 173.; HROCH, ref. 377., s. 53-54.

³⁹³ HROCH, ref. 383., s. 141-143.

³⁹⁴ HROCH, ref. 377., s. 53-54.

³⁹⁵ ERIKSEN, ref. 381., s. 169, 173.; HANUŠ a HLOUŠEK, ref. 376., s. 66-68.; HROCH, ref. 377., s. 50, 53-54.

³⁹⁶ ERIKSEN, ref. 381., s. 167, 195.; HEYWOOD, ref. 373., s. 139.

³⁹⁷ HEYWOOD, ref. 373., s. 139.

³⁹⁸ Tamtéž

společensví, se opíralo i o enviromentální vlivy (klíma, geomorfologii) působící na národního ducha.³⁹⁹

Zatímco politický národ je považován za vnitřně méně stabilní, zato inkluzivnější svými méně ostře definovanými hranicemi, etnický národ je vnímán jako vnitřně stabilní a pojetím členství silně exkluzivní (což je bráno jako možný zdroj šovinismu, rasismu či agresivity⁴⁰⁰).⁴⁰¹

Proč ovšem lidé tato společensví na pozadí velkých historických změn vytvořili? Jde o to, že lidé přirozeně tíhnou k tomu utvářet větší skupiny, ve kterých hledají bezpečí, solidaritu a pocit sounáležitosti. Národní identita lidem v modernitě takové možnosti nabízí.⁴⁰² Pomohla jim kompenzovat negativní důsledky, které s sebou přinesla industrializace, urbanizace a sociální mobilita, jež zpřetrhaly původně silné místní, rodinné, náboženské a feudální vztahy.⁴⁰³

Někdy se tak hovoří o národě jako o novém sekulárním náboženství (má podobně kohezní funkci v komunitě), nebo speciální ontologii.⁴⁰⁴ Toto metafyzické pojetí národa zdůrazňuje, že jakmile se objeví, je schopen prosadit se do téměř všech oblastí života⁴⁰⁵ – národní shromáždění, Národní kosmická agentura, národní banka, Mezinárodní olympijský výbor, Mezinárodní soudní dvůr, Národní filmový archiv, národní zájem atd.

Nacionalismus pak není nic jiného než přijetí ideologie národa s myšlenkou, že zájem vlastního národa má být vyzdvihován a má mu být dána možnost politického a kulturního rozvoje.⁴⁰⁶ V tom je zásadní rozdíl mezi etnicitou a národem – apel na politickou organizovanost, která je členy považována za přirozenou.⁴⁰⁷

Proto někteří autoři hovoří o nevykořenitelnosti nacionalismu v dnešní společnosti, jelikož se domnívají, že je tak bytostně spjat s modernitou, že by nejdříve musel přijít další podobný „otřes“ struktur jako po konci feudalismu.⁴⁰⁸

Zajímavé je, že nacionalismus je fenomén, který staví na horizontálním pojetí skupiny (všichni členové národa jsou si rovni), nehledě na skutečný stav společnosti.⁴⁰⁹ Je to zároveň konstrukt, kterému se podařilo býti univerzálně pojímán nehledě na místní či společenské

³⁹⁹ Tamtéž

⁴⁰⁰ HEYWOOD, ref. 373., s. 141.

⁴⁰¹ Tamtéž, s. 141-143.

⁴⁰² ERIKSEN, ref. 381., s. 173.; HEYWOOD, ref. 373., s. 139.; TESARĚ, ref. 110., s. 51, 56.

⁴⁰³ ERIKSEN, ref. 381., s. 172-173.; HEYWOOD, ref. 373., s. 140.; MEER, ref. 379., s. 94.

⁴⁰⁴ ERIKSEN, ref. 381., s. 177.; HANUŠ a HLOUŠEK, ref. 376., s. 75.

⁴⁰⁵ ERIKSEN, ref. 381., s. 171.

⁴⁰⁶ HANUŠ a HLOUŠEK, ref. 376., s. 73.; HEYWOOD, ref. 380., s. 143-152.; TESARĚ, ref. 110., s. 57-58.

⁴⁰⁷ MEER, ref. 379., s. 93-94.

⁴⁰⁸ HEYWOOD, ref. 373., s. 140.

⁴⁰⁹ MEER, ref. 379., s. 94.

rozdíly v daném státě (dříve by bylo nemyslitelné, že by sedlák a král, případně měšťan a venkovan měli sdílet bez většího pnutí homogenní kulturu a identitu).⁴¹⁰

Specifičnost nacionalismu spočívá v jeho subtilním přežívání ve společnosti, kde je neustále reprodukován pomocí symbolů (vlajka, hymna), jazyka, gest, rituálů či opakováním kolektivně sdílených národních mýtů.⁴¹¹ Tento tzv. banální nacionalismus je zároveň pojímán často jako nevinný, či pozitivně označovaný jako vlastenectví.⁴¹² Důsledkem toho je, že velké projevy nacionalismu bereme jako cosi nezvyklého, co se vynořuje ve vlnách, aniž by to někdo očekával, ačkoliv je to jen hypertrofovaná verze naší každodenně žité ideologie.⁴¹³

Až po této historicko-sociologické exkurzi se pokusím vyložit odbornou definici národa. Považuji za nezbytné zmínit nejdříve genezi samotného pojmu a toho, jak se v praxi v základu zjevil a projevil.

Národ je obecně pojímán jakožto společenství, které se projevuje na kulturní, politické a psychologické rovině.⁴¹⁴ Na politické úrovni se považuje za organický celek usilující o samosprávnou autonomii, nejčastěji v podobě státnosti.⁴¹⁵ V kulturní oblasti jde o skupinu, která používá stejný jazyk, má podobný pohled na minulost a pojí ji určitý soubor tradic a hodnot (nevylučuje se tím nicméně různá míra vnitřní heterogenity).⁴¹⁶ Nejdůležitější je ovšem psychologická rovina národní identity. Lidé (národ), kteří se všichni najednou nikdy fyzicky nesetkali, se považují za „přirozeně“ spřízněné a cítí vůči sobě jakési pouto sounáležitosti či obecněji solidarity (a to až do té míry, že je národ vnímán jako „jedna velká rodina“⁴¹⁷).⁴¹⁸

To, že psychická rovina je, obdobně jako u dalších sociálních fenoménů, stěžejní, reflektují všichni významní teoretici nacionalismu posledních desetiletí. Český historik a přední teoretik nacionalismu Miroslav Hroch definuje národ takto: „... je to názor, že o existenci národa lze hovořit tehdy, kdy se s národem ztotožňují všichni, nebo téměř všichni, kdo přicházejí v úvahu jako jeho možní příslušníci.“⁴¹⁹ Ernst Renan už v 19. století mluvil o národu jakožto „každodenním plebiscitu“.⁴²⁰ Případně, že je to „víra ve společnou minulost

⁴¹⁰ ERIKSEN, ref. 381., s. 169.

⁴¹¹ Tamtéž, s. 167, 170-171.; MEER, ref. 379., s. 96-97.

⁴¹² MEER, ref. 379., s. 96.

⁴¹³ Tamtéž, s. 97.

⁴¹⁴ HEYWOOD, ref. 373., s. 138.

⁴¹⁵ Tamtéž

⁴¹⁶ Tamtéž

⁴¹⁷ ERIKSEN, ref. 381., s. 178-179.

⁴¹⁸ MEER, ref. 379., s. 94-95.

⁴¹⁹ HROCH, ref. 377., s. 53.

⁴²⁰ HROCH, Miroslav. Spory o výklad a definici. In: *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2009, s. 19. ISBN 978-80-7419-010-0.

stejně jako schopnost zapomenout, což znamená, že národní identity jsou ve skutečnosti jen výsledkem sdílených představ o minulosti.“⁴²¹

Renan touto definicí zároveň upozornil na jeden ze „základních kamenů“, na kterých nacionalismus stojí. Je jím představa o minulosti, respektive její přivlastnění.⁴²² V každé větší kulturní skupině (například etnické) se lidé snaží formulovat vlastní narativ o minulosti. Ten nikdy přesně neodpovídá skutečnosti, nicméně pomáhá být jedním ze stěžejních sebedefinujících článků.⁴²³

Národy nejsou v tomto ohledu žádnou výjimkou, ba naopak, národní mýty či obecněji národní dějiny ve svých narativech akcentují určitý pohled na minulost.⁴²⁴ Zjednodušeně řečeno, „cílem dějin“ je dát skupině smysl. Skrze dějiny národy říkají, kým jsou, proč tu jsou a jaké je jejich místo ve světě.⁴²⁵ Zajímavé je, že v každé generaci probíhá postupná redefinice národních mýtů, s ohledem na momentálně žitou realitu. Proto některé mýty „slábnou“ (Bílá hora), jiné se stále udržují (praotec Čech) a „nové“ přicházejí (sametová revoluce).⁴²⁶ Nejvýstižněji tuto situaci popsal George Orwell: „*Kdo ovládá minulost, ovládá budoucnost. Kdo ovládá přítomnost, ovládá minulost.*“⁴²⁷

Nacionální ideologie se totiž především orientuje na budoucnost. Slavná minulost nám dává národní identitu, v současnosti pak přichází stěžejní „dějinné“ zkoušky, které mají předurčit další politickou svébytnost, a nejlépe obdobně slavnou národní budoucnost.⁴²⁸ Čímž se zase a znovu ukazuje, že národ je jen „*vynalezená tradice*“.⁴²⁹

Přičemž, aby mohly být dějiny „správně“ předány, aby se členové národa mohli mezi sebou na dálku dorozumívat a aby prožívali v jeden okamžik stejné události (i když žijí napříč kontinenty, viz Francie), je nezbytné, aby příslušníci národa byli vzděláni ve stejném jazyce, konzumovali zprávy přes stejná média a sdíleli stejnou homogenní a univerzální kulturu.⁴³⁰ To vše zajistil v 18. a 19. století postupně se rodící moderní stát, když zaváděl povinnou školní docházku, zvyšoval gramotnost, zaváděl jednotné standardy, národní svátky atd.

⁴²¹ MEER, ref. 379., s. 93. Vlastní překlad z anglického originálu.

⁴²² TESARĚ, ref. 110., s. 57-58.

⁴²³ TESARĚ, Filip. Antropologie konfliktů aneb Myslíme v mýtech. In: *Etnické konflikty*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2007, s. 141-148. ISBN 978-80-7367-097-9.

⁴²⁴ Tamtéž, s. 148-149.

⁴²⁵ TESARĚ, ref. 110., s. 57.

⁴²⁶ TESARĚ, ref. 423., s. 147-149.

⁴²⁷ ORWELL, George. Třetí část. In: *1984*. Překlad Jan Kalandra. Vyd. 9. (v tomto překladu první). Voznice: Leda, 2021, s. 267. Slavné utopie. ISBN 978-80-7335-774-0.

⁴²⁸ TESARĚ, ref. 423., s. 147, 150.

⁴²⁹ HEYWOOD, ref. 373., s. 141.

⁴³⁰ ERIKSEN, ref. 381., s. 172.; HROCH, Miroslav. Modernizace. In: *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2009, s. 119. ISBN 978-80-7419-010-0.; MEER, ref. 379., s. 94-95.

Teoretici nacionalismu opírající se o výše uvedená fakta, která mají dokazovat umělost národa, se nazývají modernisté.⁴³¹ Proti nim stojí primordialisté, kteří vycházejí z kulturalismu a tvrdí, že psychologická stránka nacionalismu je podružná ve srovnání s objektivními národními znaky,⁴³² ke kterým přidali slavné pouto „krve a půdy“⁴³³ spojující dohromady příslušníky jednoho národa. Obě tyto koncepce spolu dlouhodobě soupeří, přičemž od 60. let 20. století mají ve vědecké komunitě převahu modernisté. Zejména díky výzkumu, který se už nesoustředí na pojem národa, ale na fenomén nacionalismu, který národní myšlenku stvořil.⁴³⁴

Argumentem k výzkumu nacionalismu, namísto národa, byly i negativní důsledky přehnaného etnocentrismu, rasismu a nacionalismu. Typickým příkladem je opět nacismus, kde se hovoří o tom, že jedním z motivů k násilné etnické čistce v německém národě měla být mimo jiné snaha vymazat etnické anomálie.⁴³⁵ Ačkoliv si totiž myslíme, že národ má pevně stanovené symbolické hranice, opak je pravdou. Toto zdání v nás vyvolává časté spojení národa a politické organizace státu,⁴³⁶ jenže být členem národa není nutně to samé jako být občanem. Důkazem může být výzkum identit Diany Forsythové, z roku 1989, mezi východními a západními Němci. Ti se nemohli shodnout, zda obyvatelé NDR a SRN jsou všichni skutečně Němci, či zda do Německa nepatří náhodou i území ztracená po druhé světové válce.⁴³⁷ V našem prostředí bychom obdobně nejspíše ve druhé polovině 30. let urazili sudetského Němce, pokud bychom ho nazvali Čechoslovákem (kvůli občanství).

Důležité je, pro úplný kontext, dodat, že i mezi modernisty panují spory. Jakousi typickou linií modernistů, tvrdících, že národ je výsledkem moderní organizace ve státě, byl český rodák Ernst Gellner, jenž tvrdil, že nacionalismus není o ničem jiném než o postoji, kdy „*národní a politická jednotka by se měly shodovat.*“⁴³⁸ Dalším modernistou sui generis byl sociolog a historik Benedict Anderson, který pojímal národy jako tzv. *imagined communities* (něco jako pomyslná společenství). Apeloval, aby se pozornost soustředila na do té doby opomíjené technologie (knihtisk a další tzv. *print capitalism*), které ve vytváření iracionálních společenství hrají zásadní roli.⁴³⁹ Čímž, na rozdíl od Gellnera, zdůrazňoval dlouhodobost

⁴³¹ MEER, ref. 379., s. 94.

⁴³² HEYWOOD, ref. 373., s. 138-139.; HROCH, ref. 420., s. 17-20.

⁴³³ HANUŠ a HLOUŠEK, ref. 376., s. 69.

⁴³⁴ HROCH, ref. 420., s. 19.; TESARŮ, ref. 110., s. 56.

⁴³⁵ ERIKSEN, ref. 381., s. 188.

⁴³⁶ Tamtéž

⁴³⁷ Tamtéž, s. 186.

⁴³⁸ TESARŮ, ref. 110., s. 57.

⁴³⁹ ERIKSEN, ref. 381., s. 174-175.; MEER, ref. 379., s. 94-95.

procesu utváření moderního národa, který průmyslová revoluce „jen popostrčila“. ⁴⁴⁰ A poslední je skupinka někdy označovaná za etnosymbolisty. Mezi jejími členy jsou uváděni Anthony Smith a Miroslav Hroch. ⁴⁴¹ Jejich modernistický proud zdůrazňuje, obdobně jako Anderson, dlouhodobost procesu utváření moderních národů, který „završila/popostrčila“ průmyslová revoluce. Smith hovořil o tzv. ethnies, neboli etnických skupinách, jejichž kořeny a tradice jsou delší než sama státnost a které byly modifikovány na národy. ⁴⁴² Hroch zase ukazuje na národních hnutích a státních národech, že sice existují „dvě základní cesty“ k národu (národní hnutí a státní národ), nicméně, že místní kontext byl pro celý proces stěžejní. ⁴⁴³ Navíc dlouhodobě poukazuje na to, že úspěch jedné, či druhé cesty k národu rozhodně nikdy nebyl „historickou nutností“. ⁴⁴⁴

Národ a nacionalismus v učebnicích ZSV

V učebnicích se naplno projevil efekt nacionální ideologie, kdy je národní existence interpretována jakožto něco naprosto přirozeného. Není společenskovědního oboru, kde by se alespoň náznakem (například označením národnosti čelních osobností/teoretiků) národ nezjevil. Zároveň je poměrně těžké definovat styčné body, na kterých by se učební texty ohledně národa více méně shodovaly.

První obtíží je sama definice národa. Učebnice se totiž rozcházejí už v názoru, zda národ předcházela nacionalismu, popřípadě národ a nacionalismus vznikly „spolu“, či je národ produktem nacionalismu, viz následující ukázky.

„Nadměrné vyzdvihování významu vlastního národa se nazývá nacionalismus. Ten má své historické kořeny a zejména v dějinách slabých a utlačovaných národů, mohl sehrát i kladnou roli (národní obrození).“⁴⁴⁵

„Nacionalismus je ideologie, která upřednostňuje politické, ekonomické a kulturní zájmy určitého národa. Formoval se v průběhu 18. století, především ve Francii, v Itálii a Německu. Za teoretiky nacionalismu můžeme považovat německého filosofa Johanna Gottfrieda Herdera a italského politika Giuseppe Mazziniho. Nacionalismus usiluje o vytvoření národního státu.“⁴⁴⁶

⁴⁴⁰ Tamtéž

⁴⁴¹ TESAŘ, ref. 110., s. 57.

⁴⁴² HEYWOOD, ref. 373., s. 1340.; MEER, ref. 379., s. 95-96.

⁴⁴³ HROCH, ref. 377., s. 48-54.; HROCH, ref. 383., s. 141-144.

⁴⁴⁴ HROCH, ref. 377., s. 50-52.

⁴⁴⁵ DUDÁK, ref. 44., s. 251.

⁴⁴⁶ ČADOVÁ, PETRŽELOVÁ a ČERMÁKOVÁ, ref. 91., s. 76.

„Sloužil (nacionalismus) jako prostředek k prosazování zájmů skupin, které mimo společný jazyk spolu neměly mnoho společného. Spolu s označením národ se objevil také nacionalismus.“⁴⁴⁷

„Při vzniku států hrál původně pozitivní roli nacionalismus jakožto soustava symbolů a přesvědčení, která definuje a integruje určitou pospolitost lidí.“⁴⁴⁸

Následkem tohoto je, že učebnice, v nichž národ předchází nacionalismu, zpravidla nehovoří o tom, jak „vznikl“. Berou ho prostě jako „dané společenství“. Čistý primordialismus, jako v následujícím úryvku, je mezi učebnicemi stále spíše výjimkou.

*„**Národ** tvoří lidé, kteří mají stejný historický **původ, jazyk**, svoji národní **kulturu**, společné **osudy, zvyky a mravy**. Příslušnost k národu neboli **národnost** některých lidí může charakterizovat také jejich vzezření: tělesný vzrůst, barva pleti, tvar obličeje apod. Problematická je národnost člověka, jehož rodiče nejsou téže národnosti. Zdůrazňování významu národnosti se nazývá **nacionalismus**, naopak volný vztah příslušnosti k národu je označován jako **kosmopolitismus**.“⁴⁴⁹*

Ve zkoumaném souboru se nicméně vyskytly i případy stojící, dle mého názoru, na úrovni latentního primordialismu. Typicky jde o případy, kdy se zmiňuje subjektivní hledisko (v myslích členů národa) nezbytné pro existenci národní identity, či umělá konstrukce národa, ale tato fakta zůstávají spojena s konstatováním, že „vrozené“ charakteristiky (vzhled, etnicita) jsou ty, z nichž i umělý národ bezprostředně vyrůstá. Následující úryvek je v tomto ohledu ideální typ.

„Přesně definovat národ je velmi obtížné. Existuje mnoho definic. (...) Národy mají jednak objektivní rysy (společný původ, jazyk, území), jednak subjektivní rysy (vědomí příslušnosti a lojality k vlastnímu národu). (...) Vzniku národa předchází etnická jednotka zvaná národnost. Je charakterizována společným jazykem, vírou a tradicí. (Národnost je také označení příslušnosti k určitému národu.) Národní příslušnost (příslušnost k určitému národu) získává člověk narozením a přijetím určitého životního stylu.“⁴⁵⁰

I přes tyto případy lze říci, že konstruktivistická teze při vysvětlení vzniku národa v učebnicích převládá. V textech se líčí vlivy průmyslové revoluce a doprovodných sociálních změn: romantismu, francouzské revoluce, popřípadě reakcí na univerzalistické osvícenství, které stály u vzniku moderních národů.⁴⁵¹ Ve dvou případech se dokonce líčí „cesta“ národa, která začala v novověku ve Francii, z níž se s Napoleonovými vojsky národní ideologie šířila dále do Evropy.

⁴⁴⁷ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 32.

⁴⁴⁸ BURIÁNEK, ref. 239., s. 83-84.

⁴⁴⁹ EICHLER, RYSKA a SVOBODA, ref. 283., s. 14.

⁴⁵⁰ DVOŘÁK, ref. 46., s. 10-11.

⁴⁵¹ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 32.; KUBÁČEK, ref. 60., s. 119.; ZUBÍKOVÁ a DRÁBOVÁ, ref. 41., s. 14.

„Nejdříve se (nacionalismus) rozvinul ve velkých říších s dominantním etnikem a centralizovanou správou – ve Francii nahradil integrační roli krále. Během napoleonských válek probudil německý nacionalismus, který zase vyvolal obranné reakce slovanských národů.“⁴⁵²

„Dnes se může zdát, že spojení státu a národa v jednom celku je přirozené. Skutečnost je ale taková, že **národní státy** začaly vznikat až od přelomu 18. a 19. století. Hlavním popudem byla Velká francouzská revoluce, která postavila proti panovníkovi „suverénní lid“, nikoliv jen soubor poddaných. A právě tento „lid“, z něhož v dnešním chápání vychází svrchovaná moc, byl definován jako (francouzský) národ. V dalších evropských zemích (Itálie, Německo) byla myšlenka národní jednoty vybudována vpádem napoleonských vojsk (1803-1815), který vyvolal touhu po nezávislosti.“⁴⁵³

Učebnice již v menší míře, ovšem stále poměrně hojně, osvětlují, že v pojetí národa existují dva základní koncepty – etnický a politický. Pojímají je jakožto rovnocenné koncepty, které jsou uplatňovány v konkrétní zemi s ohledem na složení místního obyvatelstva.

„Národ (latinsky natio) můžeme definovat jako společenství lidí se společným jazykem, hlásících se ke stejné národnosti, stejným národním tradicím a zájmům, které integruje pocit národní spolupatričnosti. Můžeme rozlišovat mezi politickým a etnickým národem.“⁴⁵⁴

„**Národnostní složení občanů** ovlivňuje život ve státě; vtiskuje mu charakteristické rysy, projevující se zejména v kultuře, zvycích, mravech apod. Z tohoto hlediska lze rozlišovat: a) **Národní státy**, které tvoří jeden národ (Dánsko, Portugalsko). b) **Státy s národnostními menšinami**. Převládá jeden národ, ale příslušníci jiného národa nebo jiných národů tvoří významnou odlišnou menšinu, která se podílí na utváření charakteristických rysů života ve státě (Slovensko). c) **Státy dvou nebo více národů**. Příslušníci žádného národa nemají výraznou převahu nebo snahu prosadit se jako hlavní a charakter života ve státě určující národ. Tyto státy nemají jediný hlavní oficiální a v úředním styku používaný jazyk (Švýcarsko, Belgie). d) **Občanské státy**, jejichž občanstvo je národnostně velmi smíšené. Jsou založeny na zásadách občanské společnosti, původní národnost občanů ustupuje do pozadí. Příkladem jsou Spojené státy americké. Když se jejich občané nazývají americký národ, je to označení jejich státní příslušnosti, nikoliv jejich národnosti ve smyslu tzv. etnické definice národa. Obdobně když se občané bývalého Československa nazývali Čechoslováci, nevyjadřovala se tím jejich národnost, ale státní příslušnost.“⁴⁵⁵

„Pojem národ má v různých společnostech různý význam. V mnoha zemích splývá s pojmem společnost občanů státu, nebo dokonce přímo s pojmem stát. Tomuto pojetí se říká **politické pojetí národa**: příslušníky určitého národa jsou podle něj prostě všichni občané daného státu. Tak třeba Američané nebo Francouzi se považují za národ v tomto smyslu. Naproti tomu například ve střední Evropě je běžné, že pojem národ se míní výhradně ti lidé, které spojuje jejich historie, jazyk, kultura, zvyky apod. – bez ohledu na to, zda žijí v rámci jednoho státu, nebo ne. Jde o **etnické pojetí národa**. Za Maďary se tedy kupříkladu nepovažují jen občané Maďarska, ale i příslušníci maďarských menšin

⁴⁵² BUČEK, ref. 45., s. 118.

⁴⁵³ DUFEK, ref. 43., s. 43.

⁴⁵⁴ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 32.

⁴⁵⁵ EICHLER, RYSKA a SVOBODA, ref. 283., s. 14.

třeba v Rumunsku, na Slovensku nebo v Srbsku. A naopak, ne všichni občané České republiky by se sami označili za Čechy v etnickém smyslu. Žijí zde přece také občané, kteří jsou příslušníky řady menšin: **Slováci, Poláci, Němci, Maďaři, Romové** nebo **Ukrajinci**.⁴⁵⁶

„**Národní myšlenka** může být živena dvěma okruhy hodnot – jednak odkazem k **etnické jednotnosti** daného společenství (jak jsme viděli), anebo přihlášením se k určitým **politickým hodnotám**, jako jsou demokracie či lidská práva. Tyto hodnoty mohou sdílet všichni lidé na daném území bez ohledu na svou etnickou, náboženskou aj. příslušnost. V tomto případě hovoříme o **politickém národu**. Příkladem mohou být také Francie nebo Spojené státy americké, tedy **často multietnické společnosti**, které jsou poutány poukazem na určité politické ideály, tedy s výhledem na přítomnost a do budoucnosti. Naopak za příklady etnicky definovaného národa a národního státu našly systematické zdůvodnění v politické ideologii **nacionalismu**.“⁴⁵⁷

Ačkoliv je národ v učebnicích „všudypřítomný“, jeho samostatná definice v textech není samozřejmostí. Nejčastěji jsou vyzdvihovány jako identifikační znaky: společný jazyk, území, dějiny, velmi často se objevuje společný původ a méně často již společné národní vědomí, tradice, zvyky, či mravy. Následují dvě ukázky pro ilustraci.

„**Národ** chápeme jako kulturní a politické společenství, na jehož utváření mají největší vliv společné dějiny, území a jazyk; je často vázán na konkrétní stát. **Etnikum** je skupina jedinců s vlastní etnicitou, tj. vědomím sounáležitosti, které se zakládá na společné kultuře, jazyce, historii, fyziologických znacích či původu.“⁴⁵⁸

„**NÁROD** je skupina lidí se společným původem, hlásící se ke stejným historickým a kulturním tradicím.“⁴⁵⁹

Po projití celého zkoumaného souboru mám nicméně silný dojem, že nejenom mezi řádky, ale i v rámci samotných definic, převažuje v učebnicích etnické pojetí národa stavící na společném původu jeho příslušníků.

Nacionalismus jako takový je texty vnímán spíše v negativním světle, jakožto ideologie, soustava symbolů/idejí či jako věrouka⁴⁶⁰ snažící se hájit zájmy (politické, kulturní) určitého národa.⁴⁶¹ Prezentovány jsou zároveň různé druhy nacionalismu, od umírněného až k nenávistnému s agresivními projevy vůči svému okolí.

„**Liberální nacionalismus**: nejstarší, neúspěšnější. Požaduje sebeurčení národů – etnické a státní hranice se mají krýt. Místo mnohonárodnostních říší vznikly národní státy, což by mělo vést k odstranění nenávisti a válek. Podle tohoto požadavku byla přestavěna Evropa po první světové válce (1918, včetně vzniku ČSR). Kolektivistický nacionalismus a individualistický liberalismus měly společného nepřítele – absolutistické

⁴⁵⁶ DUDÁK, ref. 214., s. 150.

⁴⁵⁷ DUFEK, ref. 43., s. 43.

⁴⁵⁸ Tamtéž, s. 32.

⁴⁵⁹ DVOŘÁK, ref. 46., s. 10.

⁴⁶⁰ BURIÁNEK, ref. 239., s. 83-84.; HLAVICOVÁ, ref. 226., s. 63.; KUBÁČEK, ref. 60., s. 119.

⁴⁶¹ BENDL, ref. 45., s. 18.

mnohonárodní říše, které potlačovaly lidská i národní práva. Stále na světě existují i relativně velké národy nebo národnosti, které nemají svůj stát a minimálně část jejich příslušníků o něj usiluje. Pro mezinárodní společenství představují jejich snahy dilema, protože současný větší stát se nechce vzdát části území a obyvatel. Např. nejlepšími spojenci Západu proti Islámskému státu byli Kurdové (národ čítající přes 20 milionů lidí), kteří by rádi z území v Iráku, Íránu, Sýrii a Turecku vytvořili vlastní stát, čemuž se tyto země dramaticky brání. V Evropě se o samostatnost na Španělsku snaží Katalánsko (necelých 7,5 mil. obyvatel). Samo je přibližně na půl rozděleno na příznivce samostatnosti a jejich odpůrce. V roce 2014 proběhlo nepovolené referendum o nezávislosti (účast 41 %, z toho 80 % pro odtržení), v roce 2017 byla dokonce formálně vyhlášena nikým neuznaná a nerealizovaná nezávislost. Separatistické snahy má i část Skotů (od Británie), Basků (ve Francii a Španělsku), Valonů a Vlámů (rozdělit Belgie) apod. **Konzervativní nacionalismus**: konzervatismus nejprve hájil staré monarchie proti nacionalismu, ale pak se s ním spojil proti revolučnímu a internacionalistickému socialismu. Mezi představitele lze zařadit německého kancléře Bismarcka, francouzského prezidenta de Gaulla, americké prezidenty Reagana, staršího i mladšího Bushe nebo britskou premiérku Thatcherovou. **Integrální nacionalismus** (šovinismus): radikální, nedemokratický směr. Hledá nepřítele, který pomůže sjednotit národ, hlásá agresivní politiku. Požaduje absolutní podřízení se národu. Využit byl v nacismu, dnes u extrémně pravicových stran.⁴⁶²

„Ve svém vývoji se vyskytoval a vyskytuje v řadě umírněných i extrémních, agresivních projevů. Jednotná definice nacionalismu je téměř nemožná, protože tato věrouka prošla v minulosti řadou podob (od liberální podoby přes šovinistickou až po rasismus). Později byly některé aspekty nacionalismu zneužity k formování a obhajobě řady totalitních či diktátorských ideologií a doktrín (nacismus, perónismus, frankismus aj.).“⁴⁶³

Obdobně detailně se rozebírá rozdíl mezi národností a národní příslušností, popisuje se, kdo je členem národnostní/etnické menšiny a jaká mají tyto menšiny práva.⁴⁶⁴ Lidskoprávní apel na ochranu a rozvoj národnostních menšin ve společnosti berou učebnice velmi vážně a opakovaně při té příležitosti citují/parafrázuji patřičné pasáže z Listiny základních práv a svobod (tak jako v následujícím výňatku).

„**Občané ČR, kteří jsou příslušníky těchto menšin, mají zaručen všestranný rozvoj, zejména právo společně s jinými příslušníky menšiny rozvíjet vlastní kulturu, právo rozšiřovat a přijímat informace v mateřském jazyku a sdružovat se v národnostních sdruženích. Některá práva mají menšiny jako celky. Právo na vzdělání v mateřském jazyku, právo užívat jazyka menšiny v úředním styku nebo právo na podporu menšinové kultury.**“⁴⁶⁵

Vzhledem k teoretickému úvodu této části je, mimo jiné, zajímavé sledovat, jak se stal národ v učebnicích univerzální kategorií – „národní sloh“, národní banka, národní duch,

⁴⁶² BUČEK, ref. 45., s. 118.

⁴⁶³ KUBÁČEK, ref. 60., s. 119.

⁴⁶⁴ DVOŘÁK, ref. 46., s. 11.; ŠIL a KAROLOVÁ, ref. 40., s. 47-50.; ZLÁMAL, BELLOVÁ a HALUZA, ref. 212., s. 40.

⁴⁶⁵ DUDÁK, ref. 214., s. 150.

identita, národní hospodářství, národní morální vzory, národní/státní symboly, národní spisovatelé a vědci či národní zájem.⁴⁶⁶

U některých z těchto pojmů bych se rád zastavil. Zprvce pro mě bylo překvapením, že národnost jednotlivých osobností se zmiňuje více méně náhodně, a to i v rámci jedné učebnice. Čili pokud v učebnicích čtenář namátkou narazí na Niccollu Machiavelliho, Johna Locka, nebo Thomase Hobbesa, nelze dopředu říci, zda u nich bude zmíněna příslušnost k určitému národu. Jedinou výjimkou, kterou jsem zaznamenal, je český rodák Edmund Husserl. I přes učebnicemi sdělená fakta o jeho rodišti (Morava, nebo Prostějov) není nikdy uveden mezi českými, ani německými filosofy. Je prostě „jen“ filosofem.⁴⁶⁷

Trochu kontrastně vůči individuálnímu přístupu k jednotlivcům vystupují „národy“ před obdobím novověku. Sice nepřilíš často, přesto lze v textech narazit na národ Sumerů, Etrusků, nebo Maďarů (v 10. století).⁴⁶⁸

Zadruhé jsem byl zaskočen nejedním výkladem o umění a jeho funkcích v rámci národa. Zejména v učebnici *Základy společenských věd III., Základy etiky, estetiky a religionistiky*. Nepochybuji, že to autor myslel dobře, ale některé pasáže na mě působí jako z 19. století.

*„Člověk, pokud nežije jako Robinson na pustém ostrově, **nemůže žít jenom sám ze sebe, nýbrž ze společenství s ostatními lidmi. Potřebuje zkušenost předešlých generací. Všichni lidé, kteří nás obklopují, jsou spolupracovníky na společném díle. Každé dílo, ať už kulturní či hospodářské, má-li být životaschopné, musí žít ze společných kořenů. Světovost české literatury se zrodila v okamžiku, když její tvůrci vyjadřovali pravdivě společenskou skutečnost, když národní život nabyl předtím náležitého obsahu. Božena Němcová se neostýchala psát o babičce, zatímco jiní seznamovali literární veřejnost s velkým světem diplomatických zápletek a intrik, chtějíce se tak stát světovými, aniž by tento svět pořádně znali. Výsledek byl ten, že Babička vstoupila do světové literatury a epigoni cizích vzorů vypadli zcela z našeho povědomí.**“⁴⁶⁹*

*„**Hlavní funkce umění je funkce estetická, tj. vyvolává estetické zážitky. Tato funkce je zároveň funkcí sociálně integrační, společně používaným estetickým zážitkem se jedinec sjednocuje se svou skupinou a s jejím kolektivním citěním (národním, sociálním, mravním, náboženským). Zažívali to intenzivně naši předkové v dobách vynuceného národního mlčení, když s pohnutím četli Husovy Kostnické listy, Balbínovu Obranu jazyka českého, Komenského Šťestí národa, když poslouchali Smetanovu Vltavu, Libuši apod.**“⁴⁷⁰*

⁴⁶⁶ BENDL, ref. 55., s. 38.; BÍLÝ, ref. 327., s. 15, 42-43.; BIŇOVEC, ref. 230., s. 5.; BRÁZDA, ref. 74., s. 42-43.; KOTLÁN, ref. 65., s. 6, 134.; ZLÁMAL, Jaroslav a MENDL, Zdeněk. *Ekonomie nejen k maturitě. 1. díl. Obecná ekonomie*. Vyd. 3. Kralice na Hané: Computer Media, 2010, s. 19. ISBN 978-80-7402-056-8.; ZUBÍKOVÁ a DRÁBOVÁ, ref. 41., s. 9.

⁴⁶⁷ HABERMANN, ref. 68., s. 125.; KOTLÁN, ref. 92., s. 133.

⁴⁶⁸ KOTLÁN, ref. 92., s. 167, 175, 190.

⁴⁶⁹ BÍLÝ, ref. 327., s. 52-53.

⁴⁷⁰ Tamtéž, s. 45.

Před koncem této podkapitoly bych chtěl uvést ještě dva specifické „okruhy“, ve kterých se národ vyskytuje.

Prvním jsou mezinárodní organizace. Na různé úrovni je zde akcentována nadnárodní spolupráce a všemožné obtíže vyplývající ze snahy skloubit národní a mezinárodní rámec spolupráce. Nejčastěji zmiňovanými organizacemi jsou NATO, OSN a EU, „kousek“ za nimi se drží UNESCO, Světová banka, OBSE a Rada Evropy. Přičemž si troufám tvrdit, že výsadní postavení zaujímá Evropská unie. Seznámení s těmito organizacemi je pojímáno velmi faktograficky (často bez konkrétních příkladů, jaký dopad na naše životy mají jejich rozhodnutí). U často zmiňované Evropské unie to dosahuje až obskurních rozměrů – kolik je eurokomisařů a jak probíhá proces schvalování, detailní popis rozpočtu EU, jednotlivé integrační smlouvy, opakovaně se hovoří o počtu českých europoslanců atd. Nezpochybňuji nutnou znalost základních faktů, ale od určité hranice mi to osobně přijde už jako zbytečná informační smršť. Nejdále v tomto duchu zašla *Cvičebnice ZSV: Kompletní příprava na test ZSV* od společnosti SCIO. Následující výňatky osobně definuji jako onu informační smršť.

„Rozhodně ale není zapotřebí znát počty všech europoslanců za jednotlivé státy. Klíčové je vědět, že Českou republiku zastupuje 21 poslanců a že státem, který má v parlamentu nejvíce zastupitelů, je Německo. Disponuje 96 křesly.“⁴⁷¹

*„Počátkem 60. let 20. století Francie postupně opouštěla původní představy zakladatelů evropského integračního procesu o přínosech nadnárodní koncepce integrace. V prosinci 1958 byl francouzským prezidentem zvolen **Charles de Gaulle** (1890-1970), který chtěl dosáhnout dostatečné nezávislosti Francie v oblasti mezinárodních vztahů a usiloval o vybudování velmocenského postavení. Francie pod de Gaullovým vedením v období 60. let směřovala k tzv. **Evropě států (Evropě vlastí)**, což byla koncepce, která předpokládala sdružení suverénních států spolupracujících na mezivládním principu. De Gaullovy požadavky a jeho tvrdý a rázný postup (například dočasné opuštění vojenských struktur NATO v roce 1966, v důsledku čehož bylo vojenské velení přeneseno z Paříže do Bruselu) přivedly EHS do vnitřní krize, trvající přibližně od roku 1963 do roku 1969.“⁴⁷²*

*„**EURO** je měna, kterou na svém území ve formě mincí a bankovek zavedlo 1. ledna 2002 dvanáct zemí EU. V současné době je euro oficiálním platidlem v 19 z 27 států EU a v řadě dalších zemí mimo EU (například v Černé hoře, Monaku, San Marinu). **Eurozóna** (označení pro členské státy EU užívající euro jako domácí hotovostní i bezhotovostní měnu) se od zavedení eura rozšířila o Slovinsko (2007), Maltu a Kypr (2008), Slovensko (2009), Estonsko (2011), Lotyšsko (2014) a Litvu (2015).“⁴⁷³*

Posledním zajímavým okruhem v tématice národa je starověké Řecko a Řím. Ačkoliv jde o antiku, nebo spíše právě proto, jsou snad ve všech oblastech života, přes peníze, banky, lobbying, filosofii, slovník, a dokonce i přísloví, zmiňováni jakožto průkopníci či dávaní za vzor.

⁴⁷¹ HABERMANN, ref. 68., s. 285.

⁴⁷² Tamtéž, s. 276.

⁴⁷³ Tamtéž, s. 287.

Lze samozřejmě namítnout, že Řekové ani Římané nebyli národem v dnešním slova smyslu, a proto není důvod je sem zařazovat. Tento fakt nepopírám, ovšem snad ve všech oborech sociálních věd výklad započne u těchto skupin a následně plynule přejde až k novodobým „národním“ vědcům (Comte, Weber). Proto vedle sebe figurují na stejné úrovni označení řecký, německý či český bez ohledu na to, že ona nepřetržitá intelektuální návaznost mezi Platónem a dnešním moderním řeckým národem chybí (na rozdíl od dnešních Němců a Herdera).

*„Velkého rozmachu doznává finančnictví za **Římské říše**, začínají vznikat i první banky. Pojem **banka** je odvozen z latiny – **il banco** vyjadřovalo lavici či stůl, na kterém se realizovaly peněžní transakce.“⁴⁷⁴*

„Antické politické myšlení je dnes všeobecně považováno za základ evropského myšlení. Rozvíjelo se jako součást filozofie v důsledku změn v řecké společnosti v souvislosti s ústupem rodového zřízení a prosazováním modelu řeckého městského státu (polis).“⁴⁷⁵

„Zpočátku byla ekonomická teorie součástí filozofie. Rané ekonomické úvahy se objevují již v pracích z období antického Řecka. Řeční filozofové formulovali názory na ideální uspořádání ekonomického života společnosti na principech přirozené spravedlnosti.“⁴⁷⁶

„Ve starověkém Řecku byly uznávány čtyři základní ctnosti. Tvořily je:

Intelligence, intuice, indference, intolerance; Moudrost, statečnost, uměřenost a spravedlnost; Vychytralost, opatrnost, okázalost, zbožnost; Moudrost, optimismus, spravedlnost, šetrnost“⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ BELLOVÁ, ref. 218., s. 29.

⁴⁷⁵ DVOŘÁK, ref. 46., s. 7.

⁴⁷⁶ Tamtéž, s. 110.

⁴⁷⁷ BENDL, ref. 55., s. 20.

Nenávistné ideologie v učebnicích ZSV (fašismus a nacismus)

Nejčastěji se s nenávistnými ideologiemi mohou studenti setkat v kapitolách o ideologiích či obecněji v tématu politologie a politiky.⁴⁷⁸

Fašismus a nacismus mají v tomto ohledu opravdu „výsostné“ postavení. Po zhodnocení zkoumaného souboru si troufám tvrdit, že v 99 % případů budou nenávistné ideologie v učebnicích identifikovány s těmito dvěma radikálními směry. Jejich specifčnost tkví i v tom, že kdykoliv se v učebnicích mluví o fašismu, nacismus bude bezprostředně přítomen (alespoň v odkazu), případně naopak.

Učebnice tyto ideologie popisují jako krajně nebezpečné myšlenkové systémy, které vyrůstají ze silného nacionalismu a šovinistického přístupu k okolí.⁴⁷⁹ Jejich společnými rysy mají být etatismus a organické pojetí společnosti.⁴⁸⁰ To se má v praxi projevovat silným důrazem na kolektiv, respektive poslušné masy,⁴⁸¹ v nichž jedinec nehraje bez celku žádnou roli: „*Pro fašisty byla důležitá jednota, jedinec nebyl mimo společnost ničím.*“⁴⁸²

V takto pojaté společnosti měla vládnout úzká elita, stěžejní proto byla „*idea vůdce, princip elity: vůdce (duce, Führer) je neomylný, jeho rozhodnutí musí být respektována, pod ním stojí vrstva vykonavatelů jeho vůle, kteří se osvědčili jako nejlepší – elita.*“⁴⁸³ Tito „nejlepší“ se podle učebnic sdružovali ve stranách NSDAP a Fašistické národní straně.⁴⁸⁴ Je nicméně nutné dodat, že samotné strany v popisu výrazně ustupují do pozadí za čelními osobnostmi – Hitlerem a Mussolinim.

Společnosti podléhající jejich vizím měly v každodenní praxi stavět na kultu boje/činu a nutnosti akce,⁴⁸⁵ kdy „*v boji se nejlépe osvědčí, kdo je silný (jedinec, národ) a kdo slabý (sociální darwinismus) ...*“⁴⁸⁶ Dalším důležitým aspektem měl být v ideologické rovině iracionalismus – důraz na mýty, intuice, tradice či pudy a předsudky vůči „těm jiným“.

„*...opírá se i o mýty, pudy, rasové předsudky...*“⁴⁸⁷

„*...iracionalismus: před rozumem upřednostňuje instinkt, intuici, mytologii...*“⁴⁸⁸

⁴⁷⁸ KONEČNÁ a MOUDRÝ, ref 71., s. 68.

⁴⁷⁹ BENDL, ref. 45., s. 18.; ZUBÍKOVÁ a DRÁBOVÁ, ref. 41., s. 59-60.

⁴⁸⁰ BUČEK, ref. 45., s. 119.

⁴⁸¹ Tamtéž

⁴⁸² HABERMANN, ref. 68., s. 190-191.

⁴⁸³ BUČEK, ref. 45., s. 119.

⁴⁸⁴ KUBÁČEK, ref. 60., s. 119.; REITTER, ref. 213., s. 70.

⁴⁸⁵ REITTER, ref. 213., s. 70.

⁴⁸⁶ BUČEK, ref. 45., s. 119.

⁴⁸⁷ ZUBÍKOVÁ a DRÁBOVÁ, ref. 41., s. 59.

⁴⁸⁸ BUČEK, ref. 45., s. 119.

Tyto ideologie mají na státní úrovni podobu diktatury, totality, či autoritářského režimu.⁴⁸⁹ Co fašisté ve státě potlačují, už se v učebnicích v podstatě nepíše. Jen jednotlivé výjimky upozorňují na: „*vytyčení společného nepřítele, jedinou vládnoucí stranu, potlačení všech forem zastupitelské demokracie, eliminaci opozice, informační monopol, policejní stát, podřídili ekonomiku ideologii a politice strany.*“⁴⁹⁰

Posledními společnými rysy má být ještě antidemokratismus, antikomunismus a hierarchizovaná společnost (již zmíněná v principu elit a vůdce).⁴⁹¹ Jen dvakrát je uveden fakt, že se tyto ideologie snažily o zahraniční výpady s cílem získat více „prostoru“.⁴⁹²

Některé texty upozorňují, že ideologickou inspiraci pro fašistického hnutí nelze redukovat jen na myšlenky místních stranických vůdců meziválečného období.

*„Fašismus – nacionálně šovinistické, rasistické hnutí a diktátorská forma vlády, vychází z koncepce absolutní vlády (T. Hobbes, N. Machiavelli), učí, že celek je důležitější než část, že svobodu může člověk získat jen ztotožněním se státem, opírá se i o mýty, pudy, rasové předsudky, teoretiky fašismu byli: **Mario Pamieri**, (*Filozofie fašismu*), **Giovani Gentile**, **Benito Mussolini**, v praxi tato ideologie vyústila v agresivní politické činy, genocidy a války, nejdůležitějšími teoretiky německé říše byli **Ernst Huber** a **Adolf Hitler** (spis *Mein Kampf*)...“⁴⁹³*

Je zajímavé sledovat v čem se tyto dvě ideologie liší v učebních textech, protože ne vždy jsou od sebe tak jasně odděleny, jako jiné ideologické směry (kupříkladu liberalismus a konzervatismus). Níže ukazují dva příklady za všechny.

*„K pokusu o realizaci myšlenek fašismu došlo např. v Musolliniho Itálii. Fašismem byl výrazně inspirován i Hitlerův režim v Německu, i když v tomto případě hovoříme o **nacismu**, který se od fašismu odlišuje zejména důrazem na **rasovou teorii**.“⁴⁹⁴*

*„Její pravcově extrémním protějškem je italský **fašismus**, respektive jeho německá podoba, **nacismus**.“⁴⁹⁵*

V těchto úryvcích je zároveň zmíněn jeden ze zásadních aspektů vzájemné odlišnosti, tedy rasová ideologie, často přímo v popisu spojená s antisemitismem.⁴⁹⁶ V souvislosti s fašismem se velmi řídko, ovšem explicitně, mluví o korporativismu,⁴⁹⁷ oproti nacistickému kolektivismu, jež čerpá inspiraci ze socialismu.⁴⁹⁸

⁴⁸⁹ KONEČNÁ a MOUDRÝ, ref 71., s. 68.; DUFEK, ref. 43., s. 41.

⁴⁹⁰ BENDL, ref. 45., s. 18.

⁴⁹¹ DUFEK, ref. 43., s. 57.; ZUBÍKOVÁ a DRÁBOVÁ, ref. 41., s. 59.

⁴⁹² BUČEK, ref. 45., s. 119.; ČADOVÁ, PETRŽELOVÁ a ČERMÁKOVÁ, ref. 91., s. 76.

⁴⁹³ ZUBÍKOVÁ a DRÁBOVÁ, ref. 41., s. 59.

⁴⁹⁴ DUFEK, ref. 43., s. 57.

⁴⁹⁵ DUDÁK, ref. 44., s. 113.

⁴⁹⁶ KUBÁČEK, ref. 60., s. 119.

⁴⁹⁷ BUČEK, ref. 45., s. 119.

⁴⁹⁸ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 39.

Rozdíly nejsou v učebnicích až tak patrné i kvůli tomu, že nacismus je brán buď jako „nadstavba“ fašismu, jeho „jiná“ verze (dva výňatky pro ilustraci), nebo jako samostatná ideologie.⁴⁹⁹

„Nacismus vznikl spojením koncepce fašistického státu (zahrnující vůdcovský princip) a rasistických teorií o nadřazenosti árijské rasy a o pokroku skrze konflikt mezi vyšší a nižší rasou, řešený podrobením či likvidací nižší rasy.“⁵⁰⁰

„Základem fašismu jsou silná protidemokratická východiska, uctívání státu, jednota, preference boje (přežití nejsilnějších) a vůdcovství. V rámci fašismu se vykrytalizovaly dvě základní formy této ideologie: fašismus (...); nacismus (též nazvaný jako nacionální socialismus) ...“⁵⁰¹

Jako kuriozity lze vnímat tyto jediné zmínky, které jsem postřehl, o tom, proč se nacismus prosadil/objevil. U italského fašismu žádná taková zmínka není.

*„Co se stane, když stát nedokáže splnit svoji vnitřní bezpečnostní funkci, se projevilo před druhou světovou válkou v Německu. V době hospodářské krize získávala nacistická strana NSDAP podporu díky své protidemokratické, protizidovské, protiliberální a protikomunistické rétorice útočící na menšiny, občanskou rovnost apod. Místo aby proti ní vláda německého státu zasáhla (obdobně jako zasáhla proti krajní pravici vláda československá), byl v roce 1933 **Adolf Hitler** jmenován kancléřem – otevřela se tak cesta ke vzniku totalitního režimu.“⁵⁰²*

„...nacismus (též nazvaný jako nacionální socialismus) – objevil se v Německu ve 20. letech 20. století jako reakce na porážku Německa v první světové válce a na následnou hospodářskou krizi.“⁵⁰³

Nakonec bych upozornil i na ojedinělou informaci o českých fašistech té doby. Nikde jinde se totiž zmínka o českém fašistickém hnutí v předválečném Československu neobjevuje.

„Vůdcem meziválečné Národní obce fašistické, jež byla nejvýraznější představitelkou českého fašismu, byl proslulý legionář: (a) Karel Kramář, (b) Jiří Strábr, (c) Edvard Beneš, (d) Radola Gajda“⁵⁰⁴

Vybraná etnika v učebnicích ZSV (Romové, Němci, Češi)

Prvním etnikem, které jsem vybral, jsou Romové. Na začátek je nutné konstatovat, že ač v České republice Romové dlouhodobě žijí jako početná národnostní menšina, učebnice

⁴⁹⁹ KONEČNÁ a MOUDRÝ, ref 71., s. 68.

⁵⁰⁰ KUBÁČEK, ref. 60., s. 119.

⁵⁰¹ DVOŘÁK, ref. 46., s. 33.

⁵⁰² DUFEK, ref. 43., s. 41.

⁵⁰³ DVOŘÁK, ref. 46., s. 33.

⁵⁰⁴ KOTLÁN, ref. 92., s. 10.

to v podstatě nereflektují. Abych byl přesnější, o Romech se ve zkoumaném souboru téměř vůbec nepíše. Bez nadsázky lze tvrdit, že kvantitativně nad zmínkami o Romech převládají nejen Arabové, nýbrž i taková „pro nás cizí“ témata jako genocida. Romové byli zmíněni ve třinácti učebních textech, genocida v devatenácti. Do tohoto čísla navíc nepočítám genocidu v kontextu výčtu závažných trestných činů.

Konkrétně u této skupiny silně převažuje negativní obraz. Stačí už vzít v úvahu kontext, u jakých fenoménů či problémů se o Romech v učebnicích hovoří – předsudky,⁵⁰⁵ problematické soužití ve společnosti,⁵⁰⁶ různé kultury/subkultury,⁵⁰⁷ odlišné pojetí rodinného systému⁵⁰⁸ nebo xenofobie, integrace, segregace⁵⁰⁹ atd.

Obecně jsou Romové popisováni jako někdo jiný. Začíná to už u popisu podoby rodiny, popřípadě u podoby sociální kontroly v romské komunitě.

*„Romská rodina už nefunguje tak, jak fungovala před 100 lety, kdy bylo kočovnictví běžnou součástí života **Romů**. I tak jsou zachovány určité zvyklosti a prvky nesoucí stopy kočovnické tradice. Uvnitř romské rodiny existují silné vazby a zpravidla se jedná o velkou rodinu, která zahrnuje širší příbuzenstvo včetně hodně vzdálených příbuzných (pratet, dětí sestřenic, bratranců). Uvnitř rodiny existuje soudržnost, solidarita a pospolitost – rituály, jako je svatba nebo pohřeb, mají velkou váhu a sjíždí se na ně široké příbuzenstvo. Vyvržení z rodiny a širšího společenství je pak považováno za zvlášť velký trest.“⁵¹⁰*

„...tradiční romská komunita se řídila souborem zvykových mravních norem – tedy nepsaných zákonů. Nad dodržováním tohoto mravního kodexu úzkostlivě bděli všichni členové komunity – vše se dělo veřejně, soukromí, jak ho známe, neexistovalo, sociální kontrola byla tedy všudypřítomná. Autoritu měli pro své životní zkušenosti zejména staří lidé. Vzorem morálky uvnitř rodiny měla být především žena, protože byla tou, kdo vychovává další generaci. Romové věřili, že kdyby (v nejlehčím případě veřejným posměchem) nepotrestali člověka, který pravidla překročil, znamenalo by to ohrožení celé skupiny. Romové tedy neměli právní systém – o to důležitější roli tu hrála morálka v podobě přísného dodržování rodových pravidel.“⁵¹¹

Dále jsou uvedeni ve skupině těch, kteří ač jsou občany České republiky, nejsou v etnickém vědomí Čechy.

*„Naproti tomu například ve střední Evropě je běžné, že pojmem národ se míní výhradně ti lidé, které spojuje jejich historie, jazyk, kultura, zvyky apod. – bez ohledu na to, zda žijí v rámci jednoho státu, nebo ne. Jde o **etnické pojetí národa**. Za Maďary se tedy kupříkladu nepovažují jen občané Maďarska, ale i příslušníci maďarských menšin třeba*

⁵⁰⁵ POSPÍŠIL a ZÁVODNÁ, ref. 80., s. 62.

⁵⁰⁶ DVOŘÁK, ref. 46., s. 150.

⁵⁰⁷ ČADOVÁ, PETRŽELOVÁ a ČERMÁKOVÁ, ref. 91., s. 47.

⁵⁰⁸ DENGLEROVÁ, ref. 58., s. 41.

⁵⁰⁹ DUFEK, ref. 43., s. 33.; DVOŘÁK, ref. 46., s. 150.

⁵¹⁰ DENGLEROVÁ, ref. 58., s. 41.

⁵¹¹ Tamtéž, s. 68.

v Rumunsku, na Slovensku nebo v Srbsku. A naopak, ne všichni občané České republiky by se sami označili za Čechy v etnickém smyslu. Žijí zde přece také občané, kteří jsou příslušníky řady menšin: **Slováci, Poláci, Němci, Maďaři, Romové nebo Ukrajinci.**“⁵¹²

V jednom případě je pak romská kultura postavena mimo úroveň jiných národních kultur a zařazena mezi kultury tzv. přírodních národů. V textu není ovšem nijak specifikováno, proč tak autoři učebnice učinili.

*„Druhy kultur: národní: kultura národa, národního státu (francouzská, japonská), etnická: kmeny, přírodní národy, národnostní skupiny, které neutvořili národ v dnešním slova smyslu (Romové, Pygmejové, amazonští indiáni), kulturní oblasti: několik navzájem si blízkých kultur (evropská, islámská),...“*⁵¹³

Dále se lze v učebnicích dočíst, jaké problémy trápí romskou komunitu v České republice.

*„Problematika Romů se týká řady oblastí. Nedaří se integrace (je otázka, zda je to správný požadavek), Romové mají špatné uplatnění na trhu práce, jež je způsobeno nízkou kvalifikací, negativní je závislost na sociálních podporách a dávkách. Svou roli hraje i častější podlehnutí alkoholu, drogám, gamblerství a z toho vyplývající kriminality. Jedním z opatření je např. působení romských asistentů na ZŠ.“*⁵¹⁴

*„Problematika rasismu je v české společnosti diskutována především ve vztahu k Romům. Romské etnikum se ve srovnání s původním většinovým obyvatelstvem České republiky ocitá ve složité situaci. Hlavními faktory jeho znevýhodněného postavení jsou jeho nízké vzdělání a nízká kvalifikovanost. Ty snižují uplatnitelnost na trhu práce a vytvářejí podmínky pro možnou kriminální činnost. Za neúčinnější nástroje integrace (proces zapojení menšin do společnosti takovým způsobem, že s ní vytvoří vnitřně soudržný celek) jsou proto považována opatření na poli vzdělávání (např. ustavením romských asistentů). Mezi další závažné problémy spojené s romskou komunitou patří zadluženost v důsledku lichvy a nevyhovující podmínky pro bydlení (tzv. vyloučené lokality, ‚romské‘ ubytovny). Novým fenoménem se tak staly protiromské pochody, jichž se kromě politicky radikálních skupin zúčastňuje i nemalá část lidí z běžné populace (tyto pochody se uskutečnily např. v Janově, Novém Boru, Rumburku, Varnsdorfu, Duchcově, Českých Budějovicích, Ostravě). Negativní (až rasistické) postoje vůči romské populaci podporuje šíření různých protiromsky zaměřených dezinformací, zejména prostřednictvím internetu.“*⁵¹⁵

Dále se Romové objevují u všemožných příkladů předsudků a stereotypního vnímání, přičemž jsou výlučně uváděni jakožto objekty těchto negativních asociací.

*„Dalším typem je **náboženský předsudek**, který pramení z odlišného vyznání – holčička s šátkem na hlavě (muslimka) a ostatní děti na stejném pískovišti si spolu nebudou hrát kvůli tomu, že holčička nechce jíst ve školce salám ani vepřo-knedlo-zelo. Do dalšího*

⁵¹² DUDÁK, ref. 214., s. 150.

⁵¹³ BUČEK, ref. 45., s. 75.

⁵¹⁴ DRÁBOVÁ a ZUBÍKOVÁ, ref. 52., s. 27.

⁵¹⁵ DVOŘÁK, ref. 46., s. 150.

života si odnášíme iracionální a nepodložený pocit, že lidé z této (vietnamské, romské, muslimské aj.) skupiny jsou tak trochu ‚jiní‘, a proto před nimi musíme být ostražití.“⁵¹⁶

„Rasismus je názor, že jedna rasa je nadřazena jiné, a to na základě odlišných vnějších, fyzických znaků. Problematika rasismu a netolerance je v ČR velmi diskutovaným tématem především ve vztahu k romské menšině.“⁵¹⁷

„I když psychologové dávno odhalili vliv prvního vnějšího dojmu na hodnocení druhých osob (například naši tendenci vnímat lidi v brýlích jako inteligentnější), stále ještě nevyměřeli sňatkoví a jiní podvodníci, spoléhající právě na svoji vizáž, budící důvěru. Většina lidí má sklon rychle přijímat zobecnění typu ‚cikáni kradou‘ nebo ‚mládež je zkažená‘, a to třeba jen na základě zběžně přečtené černé kroniky v bulvárním tisku.“⁵¹⁸

V několika málo případech se lze nicméně dozvědět, že celá věc není až tak černobílá, jak by se z učebnic mohlo na první pohled zdát. Mimo jiné i proto, že se Češi k Romům nechovali vždy jako k sobě rovným (ani po roce 1989).

„Za druhý z názorů se v roce 2007 postavil **Evropský soud pro lidská práva ve Štrasburku**. Ten přiznal 18 Romům odškodnění za to, že v 80. letech 20. století navštěvovali, dle nich jen z důvodů rasových předsudků, zvláštní školu. Jinými slovy to znamená, že etnická příslušnost, jako připsaný status, se stala překážkou osobní vertikální mobility.“⁵¹⁹

„Politiku komunistického režimu před rokem 1989 charakterizovala snaha o sestěhování Romů z vesnic a osad na sídliště. Sídliště Chanov nedaleko Mostu, kam byli Romové z různých míst republiky sestěhováni, dnes patří k nejznámějším romským tzv. vyloučeným lokalitám (někdy též označovaným slovem ‚ghetto‘). Komunistický režim přitom vycházel z přesvědčení, že s bydlením v nových panelových domech přejmou Romové i zbytek kultury majoritní společnosti. I po roce 1989 se ale u nás můžeme s podobnými pokusy o sestěhování Romů na jedno místo setkat. Zřejmě mediálně nejznámější je případ ze Vsetína z roku 2005, spojený se jménem tehdejšího starosty a pozdějšího senátora Jiřího Čunka.“⁵²⁰

„Mediálně nejsledovanější případ rasově motivovaného útoku poslední doby se odehrál v dubnu 2009 ve Vítkově. Čtyři pachatelé (aktivní v hnutích hlásících se k neonacismu) byli obviněni z pokusu o vraždu s rasovým motivem. Do domu obývaného romskou rodinou vhodili v noci tři zápalné lahve s benzinem. Dům vyhořel, byli poraněni tři lidé, nejvážněji dvouletá Natálka, která utrpěla popáleniny na 80 % těla a dostala se d kritického stavu. Musela podstoupit několik operací a podle psychologů si odnáší trauma na celý život. Jedná se zde o příklad nesmyslného rasového násilí v České republice.“⁵²¹

⁵¹⁶ DENGLEROVÁ, ref. 58., s. 75.

⁵¹⁷ KOTLÁN, ref. 51., s. 85.

⁵¹⁸ GILLERNOVÁ a BURIÁNEK, ref. 42., s. 10.

⁵¹⁹ DUFEK, ref. 43., s. 19.

⁵²⁰ Tamtéž, s. 33.

⁵²¹ Tamtéž, s. 35.

Více podobných úryvků jsem nenašel. Popis obrazu Romského etnika v učebnicích zakončím jedinou ukázkou, která připomíná, že zájemci o tuto národnostní skupinu mohou v České republice studovat specializovaný obor, který se jejich studiem zabývá.

„Romistika je: obor zabývající se studiem romského etnika; vzdělávání romských dětí; obor zabývající se studiem románských jazyků; národní jazyk Romů“⁵²²

Druhou národnostní skupinou, která je v učebnicích nějak „více“ reflektována jsou Němci. Jejich postavení je, obdobně jako u Romů, z mého pohledu spíše negativní. Krom opakovaných zmínek o nacistickém režimu a jeho ideologii (i v souvislosti s holokaustem) mají Němci „to štěstí“, že taktéž občas vystupují v jednotlivých příkladech stereotypů (většinou ale v pozitivním duchu).

„Stereotypní hodnocení zahrnuje zpravidla zjednodušení, zkreslení. Například Němci jsou pořádní, Hans je Němec, proto je také pořádný. Bez ohledu na individuální odlišnost jsme příslušníkovi jedné skupiny automaticky přisoudili její časté rysy.“⁵²³

„Předsudky a stereotypy mohou být pozitivní (např. Němci jsou pracovití)...“⁵²⁴

Největším kamenem úrazu jsou pro obraz Němců dějiny 19. a 20. století, kterým je v učebnicích (i ve formě narážek) věnováno poměrně značné množství prostoru. V této oblasti skutečně platí Palackého pohled na českou historii, jako neustálé se potýkání s Němci. Identifikuji zde čtyři stěžejní dějinné epochy, které učebnice v souvislosti s Němci opakovaně zmiňují. Chronologicky seřazeno, jde o emancipační snahy české politické reprezentace v 19. století, rok 1918 a právo na sebeurčení, otázka Sudetských Němců ve třicátých letech a nakonec druhá světová válka. Pokusím se ke každé z těchto epoch vybrat jednu vzorovou ukázkou. Nejde v první řadě o to, že by v nich byli Němci apriorně viděni jako nepřátelé. Problém je v tom, že se ze společné tisícileté historie vypichují „jen“ momenty, které Češi vnímají jako traumatické či protičesky zaměřené. Přičemž vnímám za důležité připustit, že nejvíce se dějinami nezabývají „klasické“ učebnice, nýbrž publikace věnující se přípravě studentů na přijímací zkoušky na VŠ.

„Germanizace českého hospodářství si kladla za cíl ovládnutí ekonomiky německým elementem a její včlenění do nacistického hospodářského prostoru. Hlavním nástrojem germanizační politiky se stala tzv. arizace, tzn. konfiskace především židovského majetku. Český průmysl byl násilně koncentrován a centralizován, což umožnilo pronikání

⁵²² 3000 otázek a odpovědí na přijímačky, ref. 234., s. 115.

⁵²³ GILLERNOVÁ a BURIÁNEK, ref. 42., s. 89-90.

⁵²⁴ DVOŘÁK, ref. 46., s. 133.

německého kapitálu. České banky byly – s výjimkou Živnobanky – pohlceny německými. Česká měna byla rozvrácena.“⁵²⁵

„Mezi německé provincie, které se pokusily v roce 1918 odtrhnout od vznikajícího československého státu, nepatří: a) Sudetenland, b) Bohmerwaldgau, c) Sudmahren, d) Deutschbohmen“⁵²⁶

„K rozsáhlým protičeským bouřím došlo v pohraničí v den zahájení činnosti rakouského Národního shromáždění 4. března 1919, kdy si zásahy českého vojska vyžádaly v pohraničí přes 50 obětí. V roce 1921 se při sčítání obyvatelstva přihlásilo k německé národnosti 3 123 000 obyvatel (23 %), tedy čtvrtina obyvatel státu. Jednalo se o obyvatele, kteří se ocitli nově v postavení národnostní menšiny. Německé strany jako politická reprezentace českých Němců v ČSR od vzniku státu existovaly, dokonce po válce přibyla řada menších s nacionalistickým, velkoněmeckým programem. Společné odmítnutí role národnostní menšiny v novém státě bylo vyjádřeno jejich politickou pasivitou vůči Praze. Realita poválečného soužití, množství ekonomických vztahů a záruky občanských svobod vedly postupně k rozštěpení nacionalistické fronty a k vytvoření aktivistického proudu v německé politice. (...) Hospodářská krize však přispěla k radikalizaci obyvatelstva. Nacionalisté sdružení v **Sudetoněmecké straně (SdP)**, vedené sudetoněmeckým politikem Konrádem Henleinem (1898-1945), začali postupně a cíleně likvidovat německou aktivistickou politiku tak, aby SdP byla jediným politickým reprezentantem sudetských Němců.“⁵²⁷

„Podstatou byla úprava veřejné správy v Čechách (revize obvodů okresních a krajských soudů, obchodních a živnostenských komor, rozdělení zemědělské a školní rady) podle národnostních kritérií. Tak se vytvářely předpoklady k rozdělení země na dvě území – české a německé, přičemž Němci mohli v českých oblastech používat větších práv než Češi v jejich. (úryvek z Dějin zemí Koruny české). Který z následujících pojmů popisuje výše uvedenou událost? A) Martinská deklarace, B) punktace, C) fundamentálky, D) Washingtonská deklarace“⁵²⁸

Za nejproblematictější ovšem považuji to, jakým způsobem se referuje o vyhnání Němců po druhé světové válce. Tato kapitola našich společných dějin se nejčastěji vynechává, popřípadě jen lakonicky popíše. Existují ovšem i dva případy, kdy je násilí při etnické homogenizaci prostoru dnešní České republiky připuštěno.

„**Obyvatelstvo České republiky** je poměrně homogenní – země o své původní menšiny (především německou) přišla během druhé světové války a po jejím skončení.“⁵²⁹

„Mezinárodní migrace tak po roce 1989 začala mít vliv na etnickou strukturu naší společnosti. Ačkoli byla Česká republika do té doby **etnicky** víceméně **homogenní** (i kvůli odsunu Němců po druhé světové válce), v roce 2008 u nás už oficiálně žilo 438 tisíc cizinců.“⁵³⁰

⁵²⁵ KOTLÁN, ref. 51., s. 188-189.

⁵²⁶ KUBÁČEK, ref. 60., s. 45.

⁵²⁷ HABERMANN, ref. 68., s. 311.

⁵²⁸ REITTER, ref. 213., s. 145.

⁵²⁹ BRÁZDA, ref. 74., s. 39.

⁵³⁰ DUFEK, ref. 43., s. 21.

Po druhé světové válce „byli se souhlasem vítězných mocností odsunuti Němci. Odsun se však v první fázi neobešel bez násilností. Byly vydávány znárodňovací zákony a zabaven majetek odsunutých Němců, kolaborantů a zrádců.“⁵³¹

„Kolektivní paměť jednotlivých skupin se liší – každá skupina má své nešťastné bitvy (příklad Bílé hory) či velké panovníky (Karel IV.). Kolektivně lze ale i zapomínat – některé historické události můžou být společností záměrně opomíjeny nebo zkreslovány (např. násilí vůči jiným skupinám – sudetským Němcům, Židům apod.). Kolektivní paměť je pro národ důležitá, protože jeho členům říká, kým jsou. Musíme k ní ale přistupovat kriticky a nepřehlížet např. případy bezpráví jen proto, že se jich dopustili naši předkové.“⁵³²

Poslední etnickou skupinou, kterou učebnice více reflektují, jsou, nepřekvapivě, Češi. Nebudu obsáhle zmiňovat odkazy na české vědce a myslitele, jelikož v této kategorii Češi nijak nevybočují z řady oproti jiným národům. Zajímavé je, že české etnikum vystupuje více v podstatě jen ve třech typech situací – české dějiny od roku 1848 do rozpadu československé federace, dále současné problémy české společnosti a nakonec odkaz na české tradice (především v podobě státních symbolů).

Již v části věnované Němcům bylo naznačeno, že novější dějiny se v učebnicích vyskytují hojně. Neustále se kupříkladu opakuje ústavní vývoj od roku 1848.⁵³³ Spory s Němci o politickou svébytnost již byly zmíněny výše. V učebních textech hrají v obrazu 19. století neméně důležitou úlohu tehdejší čeští politici, především pak František Palacký a za ním mnohem méně zmiňovaný Ladislav Rieger.

„Když se nám nepodařilo vymoci svá práva jedním rázem, pasivním odporem, musíme je nyní sbírat po drobtích, i kdybychom ty drobty sbíratí měli pod stolem, je známý výrok českého politika 19. století Františka Ladislava Riegra, vůdce tzv. staročechů.; Která z následujících možností popisuje příklad této tzv. drobčkové politiky?; (A) rozpuštění ústavodárného Říšského sněmu císařem roku 1849, (B) rozdělení pražské Karlo-Ferdinandovy univerzity na část českou a německou, (C) tzv. politika pasivní rezistence praktikovaná v 60. a 70. letech 19. století, (D) nástup tzv. Bachova absolutismu v 50. letech 19. století“⁵³⁴

„Kolem roku 1848 docházelo ke stále větším střetům mezi českými liberály a vládou rakouského císařství. Začal se také objevovat termín **české historické právo**, jeho velkým stoupencem byl **František Palacký**.“⁵³⁵

„Víte, že **František Palacký** byl za přínos rakouské monarchii (propagace austroslavismu) císařem **Františkem I.** dekorován **Řádem železné koruny II. stupně?** Z tohoto titulu měl **právo být přijat do šlechtického stavu a nosit titul barona.** Změna

⁵³¹ DUDÁK, ref. 214., s. 231.

⁵³² DENGLEROVÁ, ref. 58., s. 11.

⁵³³ BUČEK, ref. 45., s. 94-95.

⁵³⁴ HABERMANN, ref. 68., s. 303.

⁵³⁵ ZLÁMAL, BELLOVÁ a HALUZA, ref. 212., s. 17.

politických poměrů (rozpad Rakouska-Uherska) a vznik samostatné Československé republiky tomu přirozeně zabránily.“⁵³⁶

„František Palacký dovedl své ‚Dějiny národa českého v Čechách a na Moravě‘ do roku: a) 1415, b) 1526, c) 1620, d) 1740“⁵³⁷

V obecné rovině texty jinak hovoří i o mladočeších a staročeších.⁵³⁸ Před vznikem první republiky jsou nadto ještě popisovány dokumenty z první světové války usilující o nezávislý stát (Tříkrálová deklarace, Washingtonská deklarace, či Pittsburská dohoda).⁵³⁹ Ve 20. století jsou v učebnicích „oblíbené“ osmičkové roky 1918, 1938, 1948, 1968.⁵⁴⁰ K současné době nejbližší události, kterou učebnice rozebírají více do hloubky, je rozpad československé federace v devadesátých letech.

„Dne 29. března 1990 byl odhlasován název **Československá federativní republika**. S tímto názvem společného státu Čechů a Slováků se právě Slovinci nedokázali ztotožnit, označení „československý“ pro ně neznamenovalo výraz partnerství obou národů. ‚Skrátka ide tu o to, aby bola určitá ochota ze strany českých poslancov upraviť slovo ‚československý‘, ktoré pre Slovakov vždy zaváňa čechoslovakizmom a v ktorom sa cítia nie jako partneri, ale jako pridavok k národu českému...‘ vyjádřil tehdy podstatu problému ve stručnosti slovenský poslanec Jozef Kučerák.“⁵⁴¹

„1992 proběhly parlamentní volby, SNR vyhlásila Deklaraci o svrchovanosti Slovenské republiky (‚tisícileté úsilí slovenského národa o svéprávnosti se vyplnilo ‘), SNR schválila Ústavu Slovenské republiky (sice částečně respektující existující federaci, ale již jasně počítající s jejím zánikem) ...“⁵⁴²

„Federací byl společný stát Čechů a Slováků v období socialistického Československa v letech 1969 až 1989. Nesl společný název **Československá socialistická republika** (jednotlivé státy **Česká socialistická republika** a **Slovenská socialistická republika**). Po pádu komunismu pokračovala v letech 1990-1992 federace **České a Slovenské federativní republiky** (jednotlivé státy nesly název **Česká republika** a **Slovenská republika**). Od roku 1993 se federace rozdělila na dva samostatné státy, kterými je **Česká republika** a **Slovenská republika**.“⁵⁴³

Pro mě osobně nejzajímavějším úryvkem souvisejícím s „koncem dějin“ v učebnicích je vyjádření historické sekce v rámci konference Idea české státnosti (konané v říjnu roku 1992 na Pražském hradě). Vnímám ho jako unikátní, jelikož skrze reflexi českých moderních dějin zcela otevřeně vybízí ke změně českého politického myšlení směrem k nám samým i k našemu okolí.

⁵³⁶ KONEČNÁ a MOUDRÝ, ref. 71., s. 18.

⁵³⁷ BLAŽKOVÁ, ref. 60., s. 90.

⁵³⁸ KOTLÁN, ref. 92., s. 173.

⁵³⁹ ZUBÍKOVÁ a DRÁBOVÁ, ref. 41., s. 53.

⁵⁴⁰ Tamtéž, BLAŽKOVÁ, ref. 60., s. 11.; HABERMANN, ref. 68., s. 320.; ŠIL a KAROLOVÁ, ref. 40., s. 131.

⁵⁴¹ KONEČNÁ a MOUDRÝ, ref. 71., s. 33.

⁵⁴² ZUBÍKOVÁ a DRÁBOVÁ, ref. 41., s. 55.

⁵⁴³ ZLÁMAL, BELLOVÁ a HALUZA, ref. 212., s. 18.

„Přestože existence českého státu je nepochybná a je dána tisíciletou tradicí, český stát vzniká vlastně nechtěně, především proto, že respektuje slovenské právo na sebeurčení. Není jeho vznik – nedoprovázený národním triumfem – tím pádem jeho velkou šancí? Český stát nemůže být negací Československa, protože dědí celou svou historii. Z dějin nelze odvodit recept pro politiky, ale sekce je toho názoru, že uspokojení aspirací občanstva Moravy a Slezska je nezbytné, třebaže jeho vůle je zatím nejasná. Přestože český stát vzniká jako národní stát, není jen český a musí být budován na občanských principech a otevřen k Evropě, a především ke svým sousedům. Jeho hodnoty nemohou být založeny na nacionalismu, ale především na demokracii, úctě k ústavním a právním principům. Český stát nemá ve vínku žádné zvláštní historické poslání a z jeho dějin také žádné jednoznačné poslání neplyne. To si musí každý stát formulovat a nalézt a při tomto hledání osvědčit svou životaschopnost. Úsilí o český stát bude úspěšné jedině tehdy, bude-li evropsky demokratické. Při vzniku státu by měl být oceněn přínos Slováků, Němců a Židů. Český stát by měl projevit velkorysost k menšinám, přestože Češi sami jsou malý národ, který je vůči svému historickému okolí menšinou.“⁵⁴⁴

S čím má Česká republika podle učebnic problém? Texty jsou v tomto ohledu velmi explicitní a opakovaně zmiňují netoleranci, rasismus a etnocentrismus. Osobně bych k „českým“ problémům zařadil i narážky na nízkou religiozitu, protože je v učebnicích viditelná snaha se nad tímto fenoménem zamýšlet. Samy texty se navíc rozcházejí ve svém postoji (jakožto neutrální, či negativní) k nízké religiozitě v České republice. To jsem u jiných „českých“ fenoménů nezaznamenal, z čehož usuzuji, že je autory nejspíše pocíťována potřeba český ateismus problematizovat.

„Český teolog a filozof Tomáš Halík navrhuje při popisu české společnosti namísto výrazu ateismus používat výraz ‚něcismus‘. Vystihuje tak skutečnost, že většina Čechů se sice nehlásí k žádné náboženské organizaci, zároveň ale věří, že existuje ‚něco mezi nebem a zemí‘, co ovlivňuje náš život.“⁵⁴⁵

„Dalším problémem české společnosti je netolerance k národnostním menšinám, xenofobie a rasismus. Existence těchto jevů zpochybňuje základní demokratické principy, kterými jsou rovnost všech lidí a jejich nediskriminace na základě odlišné národnosti, kultury, barvy pleti nebo jiné fyzické odlišnosti.“⁵⁴⁶

„K závažným problémům naší současné společnosti patří netolerance Čechů vůči národnostním menšinám, rasismus a etnocentrismus.“⁵⁴⁷

„V případě české společnosti se sociologie zabývá mnoha současnými problémy jako například snižující se porodnost a sňatečnost, stárnutí české populace a celková netolerance, etnocentrismus a rasismus.“⁵⁴⁸

⁵⁴⁴ DAVID, Roman. *Politologie: základy společenských věd*. Vyd. 6. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2007, s. 151-152. ISBN 978-80-7182-239-4.

⁵⁴⁵ BRÁZDA, ref. 74., s. 46.

⁵⁴⁶ DVOŘÁK, ref. 46., s. 150.

⁵⁴⁷ ČADOVÁ, PETRŽELOVÁ a ČERMÁKOVÁ, ref. 91., s. 56.

⁵⁴⁸ KOTLÁN, ref. 51., s. 84.

Ovšem očekávaná snaha tyto problémy více popsat z hlediska konkrétních příkladů a kořenů českého myšlení zpravidla nenásleduje.

Posledním tématem, kde se akcentuje „českost“, jsou tradice české státnosti často spojované se státními symboly. Opakovaně se v učebnicích mluví o zákonu upravujícím existenci státních symbolů.⁵⁴⁹ Nesmí samozřejmě chybět ani detailní popis jednotlivých státních symbolů. Uvedu jeden typický příklad.

„STÁTNÍ SYMBOLY jsou předměty, které si stát ústavou určil jako své oficiální a nezaměnitelné označení. Vycházejí z tradic státu, který reprezentují.

Státními symboly České republiky jsou:

velký státní znak – vyjadřuje spojení všech historických zemí státu, tedy Čech, Moravy a Slezska. Tvoří jej čtvercový štít, v jehož prvním a čtvrtém (červeném) poli je stříbrný dvouocasý lev ve skoku se zlatou korunou a zlatou zbrojí; ve druhém (modrém) poli je stříbrno-červeně šachovaná moravská orlice se zlatou korunou a zlatou zbrojí; ve třetím (zlatém) poli je slezská černá orlice se stříbrným půlměsícem zakončeným jetelovými trojlístky a uprostřed s křížkem, se zlatou korunou a červenou zbrojí;

malý státní znak – je tvořen červeným štítem, v němž je stříbrný dvouocasý lev ve skoku se zlatou korunou a zlatou zbrojí;

státní barvy – bílá, červená a modrá v uvedeném pořadí; barvy jsou odvozeny od barev státního znaku a státní vlajky. Užívají se v podobě trikolory k obecnému označení státního majetku či k dekoracím účelům při slavnostních příležitostech;

státní hymna – je tvořena první slokou písně Františka Škroupa, kterou otextoval Josef Kajetán Tyl, s názvem Kde domov můj. Píseň byla poprvé uvedena jako součást jevištní hudby pro Tylovu frašku Fidlovačka ve Stavovském divadle v Praze dne 21 prosince 1834. Záhy se rozšířila po celé zemi a v roce 1918 se stala oficiální hymnou Československé republiky. Od roku 1993 je státní hymnou České republiky;

státní vlajka – je složena z horního pruhu bílého a dolního červeného, mezi něž je do poloviny délky vlajky vsunut žerďový modrý klín. Poměr šířky vlajky k její délce je 2:3. Státní vlajka vznikla po dlouhých jednáních v roce 1920, po rozdělení Československa ji převzala Česká republika;

vlajka prezidenta republiky (neboli standarta prezidenta) - je bílá, s okrajem skládajícím se z plamének střídavě bílých, červených a modrých. Uprostřed bílého pole je velký státní znak a pod ním na červené stuze, která je podložena žlutými (zlatými) lipovými ratolestmi, bílý (stříbrný) nápis PRAVDA VÍTĚZÍ;

státní pečeť – je tvořena velkým státním znakem, který je podložen lipovými ratolestmi po stranách. Kolem velkého státního znaku na pečetí je opis ČESKÁ REPUBLIKA. Pečetidlo státní pečeti uchovává prezident České republiky.

⁵⁴⁹ LOCHMANNOVÁ, ref. 233., s. 53.

Neoficiálním symbolem našeho státu jsou české korunovační klenoty (tzv. insignie). Korunovační symboly tvoří svatováclavská koruna, královské jablko, královské žezlo a korunování roucho.“⁵⁵⁰

Na samotný konec této podkapitoly bych chtěl uvést ojedinělé zamýšlení z učebnice, kde je popisována až ontologická potřeba pravdy českého národa.

„Myšlenka života v pravdě získala v českých dějinách myšlení a jednání zvláštní místo (T. G. Masaryk, Jan Patočka – více viz str. 91, Václav Havel), což odráží i heslo na naší zástavě Pravda vítězí, odvozené z Husova výroku ‚Pravda nad vším vítězí‘.“⁵⁵¹

Zhodnocení obsahu učebnic

Oceňuji, že učebnice nacionalismus pojímají dominantně jako konstrukt. Ovšem i přesto vnímám, že je národ nejvíce ze všech zmíněných identit pojímán jakožto přirozený. Je to dáno nejspíše nejenom jeho vzácnější definicí, nýbrž i převažujícím myšlením o národě (i mezi řádky) jakožto etnické jednotce. Nevnímám to apriorně jako negativní zjištění samo o sobě. Koneckonců, toto pojetí národa odpovídá „našim“ podmínkám středoevropského prostoru.

Vnímám to ale jako obtíž ve chvíli, kdy se nehovoří o tom, k čemu takové pojetí národa má sklony (exkluzivité), respektive podhoubím jakých myšlenkových směrů se může stát. V této souvislosti upozorňuji, že ani jednou nebyl zmíněn fakt, že fašismus a podobné nacionálně radikální směry měly historicky silnější odezvu právě v etnicky pojatých národech. Nemluvě o tendenci učebnic vnímat fašismus a nacismus primárně historickým prizmatem, což bylo opakovaně vidět i v mnou použitých ukázkách, které primárně identifikují tyto směry s režimy v Itálii a v Německu v meziválečném období. Jistě, nikde jinde nedosáhly tyto ideologie takového „prostoru pro realizaci“, ale například české fašistické hnutí rozhodně nebylo nijak zanedbatelné. Neměly by být v této souvislosti opomenuty ani explicitní projevy fašismu mezi politiky druhé republiky.

Tím se dostávám k obrazu české historie. Překvapuje mě, kolik prostoru je dějinám v jakékoliv formě věnováno. Navzdory tomu, že jsem nepoužil ani jednu dějepisnou učebnici, dozvěděl jsem se téměř kompletní obraz o české kolektivní paměti 19. a 20. století. Jak jsem psal v úvodní části, uchopení minulosti a předávání jejího konkrétního obrazu patří spolu s narativy k základním způsobům reprodukce každého národa, nemluvě o národních symbolech. Je za mě otázkou, zda mají mít dějiny tolik místa ve společenskovedních učebnicích, když nejsou používány jakožto předmět studia, skrze který by se studenti více

⁵⁵⁰ DVOŘÁK, ref. 46., s. 17.

⁵⁵¹ SCHÖN, ref. 316., s. 46.

dozvěděli o fungování společnosti, v níž žijí. Pro mě osobně by středoškolské učebnice ZSV neměly být místem, kde se jen reprodukuje nacionální ideologie.

Abych nebyl příliš abstraktní, myslím tím kupříkladu přejímání nekritického obrazu první republiky ve vztahu k „těm zlým“ sudetským Němcům, kteří zdánlivě neměli mít žádný důvod se bouřit, když měli garantována všechna práva národnostní menšiny. Nemluvě o faktu, že dobové slovenské snahy o autonomii jsou učebnicemi přehlíženy téměř úplně.

Osobně za nejproblematictější považuji, jak se texty v makroměřítku postavily k vyhnání Němců po konci druhé světové války. Eufemismy o tom, jak „jsme přišli“ o své národnostní menšiny, mi přijdou nebezpečně nekritické. Navíc se tím mimo jiné zakrývají akty násilí vůči německému civilnímu obyvatelstvu již mimo válečný konflikt (kupříkladu masakr v Postoloprtech v červnu 1945).

Obdobně nerozumím tomu, že i po tak dlouhé době je rakouská monarchie stále vnímána prismatem my versus Němci. V tomto kontextu mi přijde humorná zmínka o povýšení Palackého do šlechtického stavu císařem, který měl podle obrozenecké schematizační logiky stát „na druhé straně“.

Má poslední poznámka k dějinám je, že se naplno ukazuje myšlenkový obrat, že možná důležitější než to, o čem se mluví, je právě to, o čem se mlčí.

Nejpalčivěji to nejen z pohledu dějin platí o romské komunitě. Nepochybně trpí velkým množstvím sociálně patologických jevů. Učebnice ovšem nijak nepátrají po příčinách těchto problémů v romské komunitě. Nabízí se i otázka, zda skutečně platí všechna výše zmíněná fakta o romské kultuře (kupříkladu pojetí rodiny) pro všechny její příslušníky.

Při čtení zkoumaného souboru jsem navíc nenarazil ani na jednu zmínku o úspěšných Romech (studentech, podnikatelích, nebo prostě jen jako obyčejných spoluobčanech). Pohled na romskou komunitu je, obdobně jako u Arabů, dle mého názoru, silně esencialistický. Jako pomyslnou třesničku na dortu v tomto ohledu vnímám to, že se ještě méně hovoří o našem vlastním chování a přístupu k romské komunitě. Je zajímavé, že je i ve společnosti přijímaným faktem, že se Němci mezi válkami radikalizovali i díky přístupu okolních zemí ke svému německému sousedovi (jeho ponížením), ale Romové jsou učebnicemi popisováni jen jako komunita plná sociálních problémů, která si může za své postavení tak trochu sama už tím, jak je „jiná“ (třeba svým rodinným systémem). To považuji za velmi nebezpečné, nehledě na fakt, že i samy učebnice, alespoň mimoděk, přiznávají rasistické chování vůči Romům ze strany Čechů. V této oblasti mají učebnice, obdobně jako u rasy, ještě hodně na čem pracovat, respektive tyto „nešvary“ v učebnicích spolu nepochybně souvisí.

Nejlépe z této tematiky hodnotím zpracování nenávistných ideologií, kdy učebnice uchopily celou problematiku poměrně vyváženě. Krom malého detailu, jímž je opět ztotožňování takových postojů především s minulostí a režimy označovanými za „výchytku“ z civilizované Evropy. Opomíjen je taktéž fakt, že jim podlely právě dva národy, které rozhodně nejsou a nebyly „nekulturní“. Nelze opomenout, že radikálně pravicové ideologie rozhodně nejsou uzavřenou kapitolou. O čemž svědčí mimo jiné aféry kolem německé strany AfD, jejíž podpora po roce 2015 stává, mimo jiné, na krajně pravicových narativech.

Jakožto promarněná příležitost se mi jeví i absence snahy textů více otevírat právě problémy české společnosti. Chápu, že je nepříjemné mluvit o tom, že se nám v lecčems nedaří. Mohlo by to v důsledku vést až k popření některých sdílených „pravd“ (jako například, že každý má u nás stejnou startovní pozici v životě). Naproti tomu, od čeho jiného tu společenské vědy máme, a tím více jejich výuku na středních školách. Pokud má být výuka ZSV kvalitní, tak by se měly snažit klást kritické otázky a otevírat nové pohledy na společnost i doprovodné výukové texty.

Největším překvapením, musím přiznat, i přes veškeré popsání výtky, pro mě bylo, že zrovna nacionalismus je v učebnicích ZSV ze všech tří sledovaných identit (po rase a kultuře/etnicitě) tou nejméně reflektovanou. Neumím si to nijak vysvětlit. Jediná spekulace, která mi vyvstala na mysl je, že přeci jen jsme pořád, i v roce 2024, velmi homogenní národní stát. Je pak otázkou, zda díky tomu nemáme větší sklon být v zajetí metodologického nacionalismu. Zároveň by se tím mohlo vysvětlit, proč se v textech neobjevuje snaha odborně a kriticky popsat ani tak časově vzdálenou věc, jako je národní obrození.

Závěr

Po zpracování všech kapitol se, domnívám, ukázalo, že více než o pojmech samotných vypovídají středoškolské učebnice ZSV o kolektivních představách naší společnosti.

Vezměme si kupříkladu národ. V učebnicích je sice hodnocen jakožto sociální konstrukt, ale jeho prezentace jako přirozené součásti naší společnosti je všudypřítomná. Navíc v textech zřetelně převládá spíše etnické pojetí národa, kterým jsme i my Češi. Učebnice dále příliš nerozebírají, jak se národ reprodukuje (rituály, narativy, symboly). Neřeší se příliš ani to, zda nutně muselo převládnout etnické pojetí moderního českého národa proti možnosti politického společenství, o jehož existenci učebnice hovoří výlučně v souvislosti se zahraničními státy.

Naopak se v učebnicích národní ideologie spíše reprodukuje oproti snaze ji neutrálně popsat a zkusit podrobit kritickým otázkám. Odráží se tu kupříkladu na opakovaném zobrazování státních symbolů a vysvětlování jejich důležitosti. Učebnice sice pracují například se stereotypy (i poměrně známými – „Němci jsou pracovití“), upozorní na jejich účelovost, ale příliš nerozebírají jejich kořeny. Často se tak pouze odsoudí, ale svým zmíněním jsou mimoděk dále udržovány v kolektivní paměti.

Ještě silnější národní akcent je patrný u nezvykle velkého důrazu na český pohled na dějiny počínající 19. stoletím, kde jsme se opakovaně „potýkali“ s Němci až do jejich vyhnání v roce 1945. V obdobném duchu se hovoří o boji za českou politickou nezávislost na Rakousku. Nebere se ovšem v potaz německý pohled (tvořící tehdy třetinu obyvatel na dnešním území České republiky) na události let 1918, 1938, či 1945. Přičemž konec našeho společného stovky let trvajících soužití je v textech často eufemisticky okomentován slovy, že po druhé světové válce „jsme přišli“ o své etnické menšiny.

Nejen v dějinách se tak možná zrcadlí přístup nás Čechů nejenom k Němcům ale k menšinám obecně. Rozpad federace roku 1993 opět učebnice popisují mezi řádky spíše českým pohledem jakožto nepochopení snahy Slováků o samostatnost ve chvíli, kdy měli zaručena všechna práva a byli si s námi rovni. Obdobně Romové jsou skupinou, která je primárně jiná (svými dlouhodobými problémy, rodinným systémem, či problémovým soužitím). Jen v minimální míře se pak v učebnicích reflektuje i to, že důležitou roli v problémech romské komunity hraje i náš způsob chování vůči nim a způsob jakým o nich smýšlíme. Romská kultura je navíc v kontrastu k té židovské pojmána jako něco stojící mimo českou společnost a její kulturu. Židé, ač byli v dějinách v lecčems rozdílní, jsou učebnicemi pojmáni jakožto plnohodnotní členové naší evropské komunity, Romové však nikoliv.

Soudím, že obdobně lze v učebnicích sledovat specifický pohled na rasy a rasismus. Rasová diskriminace je texty jasně odsouzena, ale samotný fakt klasifikace lidí na různé rasy, až tak problematický není, pokud se „nezvrhne“ v systematickou diskriminaci. Ta je navíc popisována primárně na společnostech, které jsou buď daleko (JAR, USA), nebo jsou obecně považovány za extrémní případy (Třetí říše). Rasistické chování je dále popisováno spíše na abstraktní rovině (pojmu místo příkladů) v podobě předsudků, různé míry pocitu nadřazenosti, či v praktické rovině nejčastěji v podobě segregace. Dehumanizační aspekt se pak v učebnicích příliš nezmiňujeme, ačkoliv se opakovaně v médiích můžeme setkat s různou mírou dehumanizace právě směrem k Romům, pokud se referuje například o motivaci fyzických útoků vůči nim. Nehledě na fakt, že rasistické praktiky stojící mimo právní rámec a odrážející se v neochotě majority ponechat menšině stejný přístup k pracovním pozicím, bydlení a přístupu ke vzdělání se nereflektuje už vůbec. Mluvit sice jen jednou, ale přesto o tom, že „Ota Benga dostal práci“ v ZOO, je pak podle mě jen smutným důkazem tohoto dehumanizačního přístupu.

Zajímavé je se obdobně podívat na pojetí kultury a etnicity. Jejich popis je v učebnicích v obecné rovině odborný a apriorně nehodnotící. Zdůrazňovány jsou pak nicméně především „ti velmi jiní“. Osobně jsem záměrně v této souvislosti použil v příslušné podkapitole pejorativní slovo „exot“. Učinil jsem tak proto, že sice je učebnicemi ukazována bohatost kultur a jejich rozmanitost s všemožnými dopady na konkrétní pojetí pravidel v té dané společnosti, ovšem převážně u lidí ze vzdálených koutů světa žijících v méně komplexních společnostech Atd. (Pygmejové, amazonští indiáni), či mimo náš civilizační okruh (Indie, Čína, Afrika, Blízký východ). Na příkladech jejich společenských norem se pak podle mého názoru spíše divíme, kam až může kultura zajít, než abychom ukazovali a oceňovali její tvárnost, či se snažili pochopit, že i normalita je silně situační.

Díváme se tak často na ony fenomény jakoby „z dálky“, coby odehrávající se v nějaké pohádce tisíce kilometrů od nás kdesi v tropickém ráji. Tato exotizace vede k tomu, že v učebnicích dále nerozebíráme, jak se u nás v České republice konkrétně projevuje jmenovitě etnocentrismus, xenofobie, rasismus, nesnášenlivost a další problémy, které učebnice paradoxně samy považují za závažné v kontextu české společnosti.

Stejně je tomu u vnímání jinakosti. Ta není apriorně odsuzována, ale pokud se má projevit heterogenizací společnosti v evropských státech, je to vnímáno spíše v negativním duchu. Učebnice totiž poukazují především na nezdařilé pokusy o integraci cizinců navzdory tomu, že přístupy Francie a Německa (v učebnicích nejčastěji uvedených států) se od sebe vzájemně odlišují.

V české společnosti, která je učebnicemi sama popisována coby ateistická, může překvapit, kolik prostoru se věnuje právě náboženství. Respektive je viditelně znát různý pohled autorů na jednotlivá vyznání.

Zatímco křesťanství, taoismus a buddhismus jsou povětšinou pojímány stručně a neutrálně, tak u judaismu a islámu jsou patrné hodnotící soudy. Židé jsou líčeni jako jeden ze základů naší kultury napříč dějinami. Zároveň ale čelili neustálému pronásledování a perzekucím, přičemž naši účast na ní učebnice neuvádějí. Naopak je snaha popsat židovskou víru v celé její šíři a bohatosti přes symboly, dějiny, svátky a širší kulturní odkaz.

Oproti tomu islám je ztotožněn v podstatě výlučně s oblastí Blízkého východu viděného orientalizujícím pohledem Evropana 19. století. Hovoří se o arabských kmenech (na rozdíl od židovského národa), které se měly spojit mimo jiné i díky svým mocenským ambicím. Dějiny islámu jsou po Mohamedově smrti v podsadě vynechány krom konstatování, že i po jeho smrti pokračovaly arabské kmeny v expanzi. Islámský svět (ztotožňovaný primárně s Araby) je pak místem, kde texty upozorňují (naším pohledem) spíše na negativa v podobě různé míry perzekuce žen a platnosti regionálně rozdílně přísného středověkého práva šaría (lidem se za trest sekají ruce, jsou kamenováni, či jinak fyzicky trestáni). Jako jednu z nejviditelnějších odlišností učebnice vnímají nulovou konzumaci alkoholu, která může být pro člověka pocházejícího z české společnosti zajímavým zjištěním.

Pohled společenských věd na pojem národa, rasy, etnicity a kultury je posledních pár desítek let konzistentní. Snažil jsem se to ukázat v teoretických úvodech k jednotlivým kapitolám. Jistě, neustále se přidávají nové poznatky a některá stará zjištění se mohou revidovat, nicméně ve vědecké komunitě převládající základní rámec je více méně konzistentní. Učebnice tak netrpí tím, že by se pohled na tyto kategorie od začátku platnosti rámcových vzdělávacích programů zásadně změnil, či dynamicky vyvíjel.

Proto si myslím, že učebnice spíše než odborný pohled na daná témata, reprodukuje sdílené narativy přítomné v české společnosti, jež se vážou k těmto tématům. Zkoumáním středoškolských učebnic ZSV se tak můžeme mimo jiné dozvědět mnoho zajímavého o české společnosti a jejím pohledu na svět.

Literatura a elektronické zdroje

AUGUSTYN, Adam a The Editors of Encyclopaedia Britannica. Twelve Tribes of Israel. *Britannica* [online]. 2023 [cit. 2024 - 02- 09]. Dostupné z: <https://www.britannica.com/topic/Twelve-Tribes-of-Israel>;

BUDIL, Ivo T. *Úsvit rasismu*. Vyd. 1. Praha: Triton, 2013. ISBN 978-80-7387-630-2.;

ERIKSEN, Thomas Hylland. *Etnicita a nacionalismus: antropologické perspektivy*. Vyd. 2. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2023. ISBN 978-80-246-4079-2.

ERIKSEN, Thomas Hylland. *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-465-6.

FANON, Frantz. *Černá kůže, bílé masky: postkoloniální myšlení I*. Vyd. 1. Praha: Tranzit, 2011. ISBN 978-80-87259-12-2.

GIDDENS, Anthony. *Sociologie*. Vyd. 1. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-124-4.

GIDDENS, Anthony a SUTTON, Philip. *Sociology*. Vyd. 1. Cambridge: Polity Press, 2017. ISBN 978-0-7456-9668-3.

HANUŠ, Jiří a HLOUŠEK, Vít. *Předminulé století: Evropa v politice a kultuře 19. století*. Vyd. 1. Brno: Books & Pipes, 2019. ISBN 978-80-7485-195-7.

HEYWOOD, Andrew. *Politologie*. Vyd. 3. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008. ISBN 978-80-7380-115-1.

HRABOVSKÝ, Milan. *Rasa: Rasová klasifikácia ľudí*. Vyd. 1. Bratislava: Veda, 2018. ISBN 978-80-224-1642-9.

HROCH, Miroslav. *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2009. ISBN 978-80-7419-010-0.

JAKOUBKOVÁ BUDILOVÁ, Lenka et al. *Etnické skupiny, hranice a identity*. Vyd. 1. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2020. ISBN 978-80-7325-505-3.

MAUSS, Marcel. *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Překlad Jiří Našinec. Vyd. 2. Praha: Portál, 2021. ISBN 978-80-262-1810-4.

MEER, Nasar. *Race and Ethnicity*. Vyd. 1. Los Angeles: Sage, 2014. ISBN 978-0-857-867-9.

MURPHY, Robert. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Vyd. 1. Praha: Slon, 1998. ISBN 80-85850-53-2.

NEDERVEEN, Pieterse. *White on Black*. Vyd. 1. New Haven: Yale University Press, 1992. ISBN 0-300-05020-8.

SOUKUP, Martin. *Základy kulturní antropologie*. Vyd. 2. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2015. ISBN 978-80-7465-186-1.

TESAŘ, Filip. *Etnické konflikty*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-097-9.

VOUGA, François. *Dějiny raného křesťanství*. Překlad Josef Štochl. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 1997. ISBN 80-85959-22-4.

ZEIDAN, Adam a The Editors of Encyclopaedia Britannica. Israel: Old Testament kingdom. *Britannica* [online]. 2024 [cit. 2024 - 02- 09]. Dostupné z: <https://www.britannica.com/topic/Israel-Old-Testament-kingdom>

Seznam zkoumaných učebnic ZSV

ADAMOVIÁ, Lenka, VENTURA, Václav a DUDÁK, Vladislav. *Základy filosofie, etiky: základy společenských věd: pro střední školy*. Vyd. 3. Praha: Fortuna, 2001. ISBN 80-7168-772-3.

BÍLÝ, Jiří. *Základy společenských věd. I., Základy ekonomie, mezinárodních vztahů, logiky a teorie vědy*. Vyd. 1. Ostrava: Key Publishing, 2009. Společenské vědy. ISBN 978-80-7418-012-5.

BÍLÝ, Jiří. *Základy společenských věd. III., Základy etiky, estetiky a religionistiky*. Vyd. 1. Ostrava: Key Publishing, 2009. Společenské vědy. ISBN 978-80-7418-014-9.

BÍLÝ, Jiří. *Základy společenských věd. IV., Základy státovědy, politologie a sociologie*. Vyd. 1. Ostrava: Key Publishing, 2009. Společenské vědy. ISBN 978-80-7418-015-6.

BELLOVÁ, Jana et al. *Občanský a společenskovědní základ. Ekonomie*. Vyd. 3. Prostějov: Computer Media, 2019. 112 stran. ISBN 978-80-7402-279-1.

BENDL, Stanislav. *Maturita ze společenských věd*. Vyd. 3. Praha: Aleš Skřivan ml., 2001. ISBN 80-86493-02-4.

BENDL, Stanislav. *Nová maturita: občanský a společenskovědní základ: soubor testovacích úloh pro společnou část nové maturitní zkoušky*. Vyd. 1. Praha: Aleš Skřivan ml., 2005. ISBN 80-86493-14-8.

BIŇOVEC, Karel. *Přehled učiva k maturitě. Ekonomika*. Vyd. 3. Praha: Fortuna, 2012. ISBN 978-80-7373-105-2.

BLAŽKOVÁ, Miloslava et al. *Odmaturuj! ze společenských věd: testy*. Vyd. 2. Brno: Didaktis, 2015. ISBN 978-80-7358-244-9.

BRÁZDA, Radim et al. *Společenské vědy pro střední školy. 4. díl*. Vyd. 1. Brno: Didaktis, 2011. ISBN 978-80-7358-175-6.

BUČEK, Ladislav et al. *Občanský a společenskovědní základ: přehled středoškolského učiva*. Vyd. 2. Brno: Edika, 2019. Maturity. ISBN 978-80-266-1401-2.

BURIÁNEK, Jiří. *Sociologie: uvedení do základů sociologie pro gymnázia, vyšší odborné školy a neborové vysokoškolské studium*. Vyd. 3. Praha: Fortuna, 2008. ISBN 978-80-7373-028-4.

CÁBOVÁ, Veronika et al. *Přijímačky na VŠ v pohodě. Základy společenských věd*. Vyd. 1. Praha: Taktik, 2018. ISBN 978-80-7563-147-3.

ČADOVÁ, Barbara, PETRŽELOVÁ, Jana a ČERMÁKOVÁ, Miroslava. *Maturitní otázky - občanský a společenskovední základ*. Vyd. 1. Praha: Fragment, 2008. Maturitní otázky. ISBN 978-80-253-0600-0.

DAVID, Roman. *Politologie: základy společenských věd*. Vyd. 6. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2007. ISBN 978-80-7182-239-4.

DENGLEROVÁ, Denisa et al. *Společenské vědy pro 1. ročník středních škol*. Vyd. 1. Brno: Didaktis, 2009. ISBN 978-80-7358-144-2.

DOBEŠOVÁ, Lenka et al. *Společenské vědy pro střední školy. 3. díl*. Vyd. 2. Brno: Didaktis, 2014. ISBN 978-80-7358-233-3.

DOLEŽALOVÁ, Ladislava a VLKOVÁ, Marie. *Občanský a společenskovední základ. Psychologie*. Vyd. 2. Prostějov: Computer Media, 2020. 80 stran. ISBN 978-80-7402-314-9.

DRÁBOVÁ, Renáta a ZUBÍKOVÁ, Zdeňka. *Společenské vědy*. Vyd. 1. Praha: Fragment, 2007. Maturita: přehledně vypracovaná témata. ISBN 978-80-253-0050-3.

DUDÁK, Vladislav. *Občanská nauka pro střední odborná učiliště: Vladislav Dudák ... [et al.]*. Vyd. 1. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2003. ISBN 80-7235-237-7.

DUDÁK, Vladislav et al. *Občanská nauka pro střední odborné školy a studijní obory SOU*. Vyd. 1. Praha: SPN - pedagogické nakladatelství, 2003. ISBN 80-7235-233-4.

DUFEK, Pavel et al. *Společenské vědy pro střední školy. 2. díl*. Vyd. 1. Brno: Didaktis, 2010. ISBN 978-80-7358-152-7.

DVOŘÁK, Jan et al. *Odmaturuj! ze společenských věd*. Vyd. 2. Brno: Didaktis, 2015. ISBN 978-80-7358-243-2.

EICHLER, Bohuslav, RYSKA, Radovan a SVOBODA, Vladimír. *Základy státoprávní teorie, ekonomie a ekonomiky, neformální logiky: základy společenských věd: pro střední školy*. Vyd. 4. Praha: Fortuna, 2007. ISBN 978-80-7373-004-8.

GILLERNOVÁ, Ilona a BURIÁNEK, Jiří. *Základy psychologie, sociologie: základy společenských věd: pro střední školy*. Vyd. 3. Praha: Fortuna, 2001. ISBN 80-7168-749-9.

HABERMANN, Tomáš a kol. *Cvičebnice ZSV: komplexní příprava na test Základy společenských věd*. Vyd. 6. V Praze: Scio, 2021. ISBN 978-80-7430-190-2.

HABERMANN, Tomáš, ed. a CHADIMA, Zdeněk, ed. *Základy společenských věd: sada 3 testů z Národních srovnávacích zkoušek 2013/2014*. Vyd. 1. Praha: www.scio.cz, 2014. ISBN 978-80-7430-119-3.

HLAVICOVÁ, Lenka. *Sociologie: testy k přijímacím zkouškám na VŠ*. Vyd. 2. Praha: Amos, 2007. ISBN 978-80-86917-10-8.

KASAL, Josef a MALÍŘOVÁ, Helena. *Sociální vědy v otázkách a odpovědích*. Vyd. 1. Hradec Králové: Gaudeamus, 2014. ISBN 978-80-7435-526-4.

KÁŇA, Pavel. *Maturujeme z práva: vybrané kapitoly českého práva, mezinárodního práva a práva Evropské unie pro střední školy: okruhy problémů a témata k maturitní zkoušce na střední škole*. Ostrava: Montanex, 2012. ISBN 978-80-7225-369-2.

KLÍNSKÝ, Petr, MÜNCH, Otto a BARBOROVÁ, Lenka. *Ekonomika nejen k maturitě*. Vyd. 8. Praha: Eduko nakladatelství, s.r.o., 2022. ISBN 978-80-88057-99-4.

KONEČNÁ, Tereza a MOUDRÝ, Marek. *Občanský a společenskovědní základ. Politologie, člověk v mezinárodním prostředí*. Vyd. 2. Prostějov: Computer Media, 2015. 104 stran. ISBN 978-80-7402-163-3.

KONEČNÁ, Tereza, ZÁVODNÝ POSPÍŠIL, Jan a ZÁVODNÁ, Lucie Sára. *Občanský a společenskovědní základ. Sociologie, média*. Aktualizované Vyd. 2. Prostějov: Computer Media, 2018. ISBN 978-80-7402-239-5.

KOTLÁN, Pavel a kol. *Chcete se dostat na fakultu sociálních studií (věd)?: [psychologie a sociologie, filozofie a politická filozofie, politologie, státověda, moderní dějiny, právo, ekonomie: 1000 testových otázek z přijímacích zkoušek s řešením]: cvičebnice [testových otázek + kompletní přijímací test]*. Vydání. 3. Brno: Institut vzdělávání Sokrates, 2012. ISBN 978-80-86572-70-3.

KOTLÁN, Igor a kol. *Chcete se dostat na právnickou fakultu?: všeobecný přehled a základy práva: [1000 testových otázek z přijímacích zkoušek s řešením]. 2. díl, [Cvičebnice testových otázek + kompletní přijímací test]*. Vyd. 3. Brno: Institut vzdělávání Sokrates, 2011. Příjímací zkoušky na vysoké školy. ISBN 978-80-86572-69-7.

KOTLÁN, Igor a kol. *Základy společenských věd I.: psychologie, sociologie, filozofie, právo, ekonomie: shrnutí okruhů*. Vyd. 1. Brno: Institut vzdělávání Sokrates, 2011. ISBN 978-80-86572-85-7.

KUBÁČEK, Jan. *Politologie, mezinárodní vztahy, teritoriální a evropská studia: testy k přijímacím zkouškám na VŠ*. Vyd. 3. Praha: Amos, 2007. Jak se dostat na vysokou. Příjímačky nanečisto: testy. ISBN 978-80-86917-11-5.

LOCHMANNOVÁ, Alena. *Veřejná správa: základy veřejné správy*. Vyd.. 2. Prostějov: Computer Media, 2020. ISBN 978-80-7402-417-7.

MUDRYCHOVÁ, Jitka. *Základy společenských věd: 25 podrobně zpracovaných témat*. Vyd. 2. Třebíč: Radek Veselý, 2001. Opakujeme si k maturitě. ISBN 80-86376-19-2.

NAVRÁTILOVÁ, Petra, JIŘÍČEK, Michal a ZLÁMAL, Jaroslav. *Finanční gramotnost*. Vyd. 4. Prostějov: Computer Media, 2021. ISBN 978-80-7402-409-2.

POSPÍŠIL, Jan a ZÁVODNÁ, Lucie Sára. *Mediální výchova*. Vyd. 1. Kralice na Hané: Computer Media, 2009-2010. ISBN 978-80-7402-022-3.

REITTER, František et al. *Základy společenských věd: neoficiální průvodce přípravou na přijímačky ze ZSV a na SCIO testy*. Vyd. 1. Lelekovice: Scholastik, 2022. Přijímací zkoušky na vysoké školy. ISBN 978-80-907382-7-0.

RYSKA, Radovan et al. *Právo pro střední školy*. Vyd. 9. Praha: Eduko nakladatelství, s.r.o., 2022. ISBN 978-80-88057-82-6.

SCHÖN, Jaromír. *Občanský a společenskovední základ. Filozofie*. Vyd. 2. Prostějov: Computer Media, 2019. ISBN 978-80-7402-382-8.

SCHÖN, Jaromír. *Občanský a společenskovední základ. Náboženství*. Vyd. 1. Kralice na Hané: Computer Media, 2012. ISBN 978-80-7402-120-6.

SMOLÍK, Filip. *Psychologie: testy k přijímacím zkouškám na VŠ*. Vyd. 4. Praha: Amos, 2007. Jak se dostat na vysokou. Přijímačky nanečisto: testy. ISBN 978-80-86917-09-2.

ŠIL, Přemysl a KAROLOVÁ, Jana. *Člověk jako občan a světoobčan: politologie, právo a mezinárodní vztahy pro střední školy*. Vyd. 2. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2012. ISBN 978-80-7182-293-6.

ŠIL, Přemysl a KAROLOVÁ, Jana. *Člověk jako osobnost: psychologie pro střední školy*. Vyd. 2. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2007. ISBN 978-80-7182-230-1.

ŠIL, Přemysl a KAROLOVÁ, Jana. *Člověk na cestě k moudrosti: filosofie a etika pro střední školy*. Vyd. 1. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2008. ISBN 978-80-7182-253-0.

ŠIL, Přemysl a KAROLOVÁ, Jana. *Člověk ve společnosti a v ekonomickém životě: sociologie a ekonomie pro střední školy*. Vyd. 2. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2014. ISBN 978-80-7182-296-7.

ZLÁMAL, Jaroslav, BELLOVÁ, Jana a HALUZA, Jakub. *Občanský a společenskovední základ. Právo*. Aktualizované Vyd. 3. Prostějov: Computer Media, 2019. ISBN 978-80-7402-297-5.

ZUBÍKOVÁ, Zdeňka a DRÁBOVÁ, Renáta. *Společenské vědy v kostce: pro střední školy*. Vyd. 1. Havlíčkův Brod: Fragment, 2007. ISBN 978-80-253-0190-6.

ZLÁMAL, Jaroslav a MENDEL, Zdeněk. *Ekonomie nejen k maturitě. 1. díl, Obecná ekonomie*. Vyd. 3. Kralice na Hané: Computer Media, 2010. ISBN 978-80-7402-056-8.

3000 otázek a odpovědí na přijímačky. Vyd. 1. Dašice: NaVysokou, 2011. ISBN 978-80-86959-19-1.